

Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: "Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin" İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili

Fulya İBANOĞLU*

Orcid ID: 0000-0001-8478-2967

Atf/©: İbanoğlu, Fulya, Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: "Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin" İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili, Artuklu Akademi 2018/5 (2), 273-342

Öz: Bu makalede, Osmanlı modernleşmesinin temel meselelerinden terakki ve tekâmül fikrini, bunun Darwin nazariyesi ile irtibatını, Hz. Âdem'in yaratılış inancıyla insanın maymundan geldiği iddiasının mukayesesini, nihayet Darvinci felsefenin tenkidini ihtiva eden bir yazmanın çevrimyazısı verilecek, yazmanın muhtevası tahlil edilecektir. *Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin* isimli bu yazmanın müellifi, Osmanlı İstanbulu'nun en mühim tekkelerinden Eyüp Hasırîzâde Dergâhı'nda 1880'den tekkelerin sırlandığı 1926'ya kadar postnişin olan Mehmed Elif Efendi'dir. Muhtemelen Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazılan bu yazmanın, 2016'ya kadar literatürde sadece ismi bilinmektedir. Bu yazma vesilesiyle, Osmanlı'nın son döneminde farklı mahfillerde tartışılan terakki ve tekâmül fikrinin bir tekke müntesibi tarafından nasıl anlaşılıp tahlil edildiği ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Terakki, Tekâmül, Darwin, Hasırîzâde Dergâhı, Mehmet Elif Efendi

The Rising Voice from the lodge of Progress and the Idea of Evolution: Translation and Analysis of the Name of "Darvin'e Cevab: İrşadu'l-Ğâvîn Bi- Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin"

Citation/©: İbanoğlu, Fulya, The Rising Voice from the lodge of Progress and the Idea of Evolution: Translation and Analysis of the Name of "Darvin'e Cevab: İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin", Artuklu Akademi 2018/5 (2), 273-342

Abstract: In this article, the transcription of a manuscript on the main issues of Ottoman modernization, the idea of evolution and evolution, its connection with the Darwinian Theory, the comparison of the claim that man came from ape with the belief of creation and finally the criticism of Darwinian philosophy will be given; the content of the manuscript will be evaluated. The author of this manuscript named *Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin* is Mehmed Elif Efendi, who was a sheikh from 1980 until the year of 1926, when the lodges were closed in the Eyüp Hasırîzâde Dergâhı, one of the most important lodges of Ottoman Istanbul. This manuscript, probably written in the early years

of the Republic, was only the name of this manuscript known until 2016. On the occasion of this manuscript, it will be examined how the concept of evolution and evolution discussed in different circles in the last period of the Ottoman Empire was understood and analyzed by a sufi.

Anahtar Kelimeler: Progress, evolution, Darwin, Hasirizâde Dergâhı, Mehmet Elif Efendi

Giriş

19. yüzyıl genelde İslâm dünyasında, özelde Osmanlı devletinde hem siyasî hem fikrî çalkantıların yaşandığı, Batı düşünce dünyasının ürettiği pek çok mesele ve ıstılahı anlamak, tahlil etmek, çoğu zaman da bunlarla mücadele etmek zorunda kalındığı kritik bir zaman dilimidir.¹ Batı'da 17. yüzyılla başlayan ve fen bilimleri aracılığıyla ortaya çıkan yeni keşifler düşünce dünyasını da şekillendirmiş, insana ve kâinata dair yeni bir tasavvur teşekkül etmiştir. Artık kâinatın oluşumu, insanın yeryüzünde ortaya çıkışı gibi meseleler Kilise kaynaklı yorumlarla açıklanmayıp biyoloji, jeoloji gibi bilimlerin verileri ışığında yeniden anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu süreç yeni bazı nazariyeleri de tabii olarak peşinden getirmiştir. Bunlardan en önemlilerinden birisi de Darwin nazariyesidir. Bu nazariye Müslüman düşünürleri de etkilemiş, ne olduğu hakkında tartışılıp yazılmış, pek çok muarız ve müdafii olmuştur. Bu makalede meseleye dair, Osmanlı'nın son dönem neslini temsil eden bir şeyhefendinin kaleme aldığı "yarı meçhul" bir risaleyi değerlendirip metnini vereceğiz.

1. Darwin'e Reddiye Yazan Bir Şeyhefendi

Müslüman İstanbulu'nun en mühim kültür muhitlerinden biri de tekkeleridir. Bu tekkelerden bazılarının kendi bünyelerinde teşekkül eden vakıf kütüphaneleri onların bu yönlerini daha da pekiştirmiş, Osmanlı İstanbul'unun düşünce hayatına katkıda bulunmuşlardır. Tekke kütüphaneleri bazen şeyhefendilerin, bazen müntesip ve muhibbanın vakfettikleri kitaplarla zenginleşmiştir.² Makalede ele alacağımız *Darvin'e*

* Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, fulyaibanoglu@gmail.com.

¹ Batı felsefesinin Osmanlı'ya intikali pek çok eserde ele alınmıştır. Biz burada konumuzla alakalı üç esere dikkat çekeceğiz: Orhan Okay, *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2008); Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: İnsan Yay., 1986); Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1966).

² Hususen İstanbul tekke kütüphanelerinin nasıl teşekkül ettiği ve buradaki Farsça eserler hakkında bir çalışma için bkz. Fulya İbanoglu, "Osmanlı Coğrafyasında Basılmış Farsça

Cevab İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin isimli risale de Sütlüce Sadî Dergâhı Kütüphanesi'ne kayıtlıdır.³ Bu kütüphanede o vakte kadar mevcûd kitapların muhtemelen büyük çoğunluğu, diğer tekke kütüphaneleri gibi tekkeler sırlandığında peyderpey Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Ancak söz konusu risalenin Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakli çok daha yenidir. Zira 2016'ya kadar isminden haberdar olunan eserin bu kütüphanede kaydı yoktur. Müellif Şeyh Hasîrizâde Elif Efendi'nin (1850-1927)⁴ biyografisine dair metinlerde bu Darvin reddiyesini vefatından altı ay önce yani tekkeler sırlandıktan sonra⁵ kaleme aldığı belirtilmekle birlikte eserin elimizdeki nüshasındaki⁶ ketebe kaydından, oğlu Sa'diyye'den Abdüsselam Dergâhı Şeyhi Yusuf Zahir Efendi tarafından 1344 (1926) yılı Rebiülevvel ayının başlarında müsveddeden istinsah edildiğini öğreniyoruz. Ancak bu müsvedde o tarihte mi yazılmıştı, yoksa Yusuf Zahir Efendi, babasının daha önceden yazdığı nüshadan mı istinsah etmişti, bu husus kanaatimizce hâlâ belirsizliğini korumaktadır.

Osmanlı modernleşmesini yönlendiren ana fikir diyebileceğimiz terakki ve tekâmülün pek çok cephesi vardır; ancak bu makalenin sınırları dâhilinde hepsinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle ekte çevrimyazısını vereceğimiz risalenin muhtevası çerçevesinde Meşrutiyet devri meşayihinden bir müellifin, insanın yaratılışıyla Darvinci evrim felsefesini hangi noktalarda yakınlştırıp hangi noktalarda reddettiği, insanın menşeiyle terakki arasında ne türden bir irtibat kurduğu meseleleri ele alınacaktır. Bu mevzular farklı meslek ve meşrepten kimselerce lehte ya da aleyhte kaleme alınmakla birlikte

Kitaplara Bir Başka Açıdan Bakmak: 19. yüzyıl İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler", *Müteferrika*, 54/2 (2018): 199-218.

- ³ Hasîrizâde Mehmed Elif Efendi, *Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn bi-reddi Nazariyeti Feylesof Darvin*, Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Dergâhı, no: "456".
- ⁴ Mehmed Elif Efendi hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Nihat Azamat, "Elif Efendi, Hasîrizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995), XI, 38. Hüseyin Kurt, "Hasîrizâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003), 120-123.
- ⁵ Bilindiği üzere tekkeler 30 Kasım 1925'te kabul edilen bir kanunla kapatılmıştır.
- ⁶ Dergâhların sırlanmasından sonra buralara ait kitapların Süleymaniye Kütüphanesi'ne 1926-1950 arasında peyderpey nakledildiği biliniyor. İstanbul'daki vakıf kütüphanelerinin bir kısmı da zaten bu tekke kütüphaneleridir. Ancak Hasîrizâde Dergâhı'nın kitapları 1926'dan sonra diğer tekke kitapları gibi Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal etmemiştir. Daha doğrusu diğer kütüphanelerin devir tarihi bilinmekle birlikte Sütlüce'ninki şimdilik bilinmiyor. Diğer tekke kütüphanelerinin devir tarihleri için bkz. Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*, (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1957). Eyüb Tanrıverdi, eserin Mustafa Koç'un gayretleriyle 2016'da bulunup Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledildiğini ifade ediyor. bkz. Eyüb Tanrıverdi, "Hasîrizâde Mehmed Elif Efendi'nin Muhtârü'l-Enbâ Adlı Eseri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 14/27 (2016): 223-224.

meşayihin -mesela istibdat aleyhtarı yahut bilim taraftarı metinlerine rastlansa da⁷ - ne biyolojik evrim ne de bunun esaslarının toplum hayatına tatbiki olan tekâmül felsefesine dair bir şey yazdığına rastlanmaz. Hâlbuki muarızlarca, aklın ve bilimin dolayısıyla terakkinin en büyük engelini, şeyhendifilerin temsil ettiği tasavvuf ve tarikat geleneği, kültürü olduğu sıklıkla dile getirilmektedir.⁸ Meşayihin bu tenkitleri karşılama, tasavvuf cephesini savunma mahiyetinde telif vermemeleri de bahs-i digerdur.

Ulema ve meşayih arasında olduğu kadar devlet nezdinde de mühim bir mevkiye sahip Hasîrîzâde Dergâh'ın son şeyhi Mehmed Elif Efendi ise, tekâmül nazariyesi hakkında yazdığı eserle istisnai bir müelliftir. Onun, *Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin* isimli Cumhuriyet'in ilânından sonra kaleme aldığı bu küçük risalesi yukarıdan beri özetlemeye çalıştığımız Tanzimat'la başlayan tekâmül-terakki literatüründe tartışılan meselelerin bir muhassılası kabul edilebilir. Elif Efendi'nin Cumhuriyet'in ilanı öncesi telifleri arasında, bu mevzularla uzaktan da olsa irtibatlı bir eserine tesadüf edilmemektedir. Üstelik eser daha önce de ifade ettiğimiz gibi, meselenin hararetle tartışıldığı döneme ait hemen hemen tüm noktalara temas etmiş ve fakat o devirde neşredilmemiş, çok daha sonra gün yüzüne çıkmıştır.

Eyüb Sütlüce'de, Sa'diyyeden Hasîrîzâde Dergâh'ın 1880'den 1925'e kadar şeyhi olan Mehmed Elif Efendi, tekkeler sırlandığında İstanbul'daki son postnişinlerdendir. Daha sonra hakkında *Tenşîtü'l-muhibbîn bi-menâkıb-ı Hoca Hüsâmeddin* isimli çok kıymetli bir eser yazdığı Nakşi şeyhi Mesnevihan Hoca Hüsâmeddin Efendi⁹ ile Mevlevî Şeyhi Osman Selahaddin Efendi gibi devrin meşahirinin rahle-i tedrisinde ulûm-ı diniye ve ulûm-ı aliyye tahsil eden Elif Efendi, Sadî, Şazilî, Mevlevîlik ile yine Sa'diyye'den Şeybanî ve Şazelî'nin Medenî şubelerinden icazet alarak uhdesinde bunları birleştirmiştir. Babasının vefatından sonra posta geçtiği Hasîrîzâde Dergâh'ında pek çok ders ve sohbet vererek talebe yetiştirmiş, Türkçe, Arapça, Farsça lisanlarında tasavvuf, kelim, tefsir ve edebiyat sahalarında eserler telif etmiştir.

⁷ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2008), 46.

⁸ Tasavvufun, tekkelerin Müslümanları aklı kullanmaktan uzaklaştıran, her şeyi hisse, rüyaya havale eden, bidatler ve hurafelere teslim olmuş bir kültür olduğu iddiası modernleşme devri tartışmalarının en mühim mevzularındandır. Tanzimat'tan itibaren bununla ilgili ciddi bir literatür oluşmuştur. Meseleyi tartışan bir metin için bkz. İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2003), 358-385.

⁹ Hür Mahmut Yücer, "Hoca Hüsâmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), Ek-1, 560-561.

Elif Efendi'nin kendisinden Mevlevîlik icazeti ve *Mesnevi* dersleri aldığı Yenikapı Mevlevîhâne'sinde elli küsur sene postnişin olan Osman Selahaddin Dedé'nin Tanzimat'ın güçlü devlet adamlarını çevresinde topladığı bilinmektedir. Keçecizade Fuad Paşa, Âli Paşa, Mithat Paşa gibi sadrazamlar, Prens Mustafa Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Şeyhülislam Sahib Molla, onun sohbetlerine katılmışlardır. Onun siyasetle bu ilişkisi, Tanzimat kadrolarıyla kurduğu yakın temas mevlevîhâneyi modernleşme yanlısı bir müesseseye dönüştürmüş, I. Meşrutiyet Anayasası'nın ilk tartışıldığı yer olmuştur.¹⁰ Kısaca ifade ettiğimiz bu ve benzeri irtibatlar Elif Efendi'yi bir tarikat büyüğü olmasının yanı sıra devrinin önde gelen âlimleri arasına katmış, İslâm dünyasının karşılaştığı pek çok meseleyi bu çevrelerde öğrenme ve tartışma imkânı bulmasını sağlamıştır. Okuduğu kitaplar ve kütüphanesi de pek çok kimse tarafından dile getirilmiştir. Ayrıca tekkelerin denetimiyle vazifeli Meclis-i Meşayih reisliğine getirilmesi onun ilmî ve idarî kudretine duyulan emniyetin bir neticesi olsa gerektir. Onun şeyhliği sırasında Sütlüce'deki dergâhta pek çok cemiyet tertib edilmiş, tasavvuf ve sanat sahasının üstadları zikirlere, *Mesnevi* derslerine ve sohbetlere iştirak etmişlerdir.¹¹

Netice itibarıyla risalenin telif tarihi her ne kadar Cumhuriyet'in ilanı sonrasına tesadüf ediyorsa da müellifi Elif Efendi Tanzimat'ın ilanından kısa sayılabilecek bir zaman sonra doğmuş (3 Recep 1266/ 9 Mayıs 1850), II. Abdülhamid'in tahtta olduğu yıllarda tahsilini tamamlamış biri olarak memuriyete girmiş, müderrislik yapmış, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Meclis-i Meşayih reisliği vazifesini, nihayet 1879'dan 1925'e kadar Hasîrizâde Dergâhı postnişinliğini deruhte etmiş biri olarak İslâm dünyasının ve tabii Osmanlı'nın son üç yüzyılda tartıştığı, halletmeye çalıştığı pek çok meseleden haberdar, bunlar üzerinde kafa yormuş bir zattır. 22 Kasım 1859'da Darwin'in *Türlerin Kökeni* (On the Origin of Species) yayınlandığında henüz dokuz yaşında, 1871'de *İnsanın Türeyişi* (The Descent of Man) isimli eseri yayınlandığında da yirmilerin başındadır ve dünyada olduğu gibi Dersaadet'te de muhtemelen bu mesele pek çok mahfilde konuşulup tartışılmaktadır. Dolayısıyla Mehmed Elif Efendi'nin ârif, âlim şeyhzâde-şeyh kimliğiyle Osmanlı'nın modernleşme tarihine şahit biri olarak bu eseri kaleme aldığını ve bu açıardan mühim olduğunu söylemeliyiz.

¹⁰ Osman Selahaddin Dedé'nin biyografisi ve bahsi geçen meseleler hakkında bkz. Bayram Ali Kaya, "Osman Selâhaddin Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016), Ek-2, 382-383.

¹¹ Baha Tanman, "Hasîrizâde Tekkesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), XVI, 384.

2. II. Meşrutiyet Devri Terakki ve Tekâmül Fikrine Dair

Müellif Şeyh Elif Efendi'nin reddiye yazdığı Darwin nazariyesinin, son dönem Türk düşünce tarihinde başta evolution/evrim/tekâmül ve progress/ilerleme/terakki olmak üzere pek çok meseleyle irtibatı vardır. Risalede de bu meselelerden bir kısmı müellif tarafından ele alınmıştır. Bu nedenle risaleye geçmeden önce irtibatlı konulara kısaca değinmekte fayda vardır.

Malum olduğu üzere, hususen II. Meşrutiyet'in ilanını takiben Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her köşesinde, her muhitte terakki konuşuluyordu. Osmanlı ilmiyesi, kalemîyesi ve askerîyesi İslâm dünyasının eski saltanatlı günlerine tekrar dönebilmek için terakki edilmesi gerektiğini, farklı derecelerde de olsa, müşterek bir talep olarak dile getiriyorlardı. Ernest Renan'ın İslâm'ı (aslında dini) hedef alarak, dinin terakkiye mani olduğu, insanlığın ancak akıl ve fen/bilim ışığında terakki edeceği/ilerleyebileceği, dinin ise bunların yolunu tıkadığı iddiası Müslüman münevverlerin dinî gayretlerini, hassasiyetlerini tahrik ediyor, İslâm'ın terakkiye mani olmayıp, aksine terakkiye sevk ettiğini ispatlamak için kitaplar, makaleler yazılıyordu.¹²

Batı'nın İslâm dünyasına siyasî-askerî üstünlüğünün sebebi olarak görülen fen bilimlerindeki gelişmeler Osmanlı münevverlerini bu sahaya sevk ediyor, naklin yanı sıra akıl ve tecrübenin/deneyin zarureti, bilimin asıl itibarıyla nakille çatışmadığı dile getiriliyordu. Bu hususta bir kısım müellif İslâm dünyasının artık nakille, daha fazla olarak eski ilim anlayışıyla, eski ilmî müktesabatla hayatı tanzim etmeyi bir tarafa bırakıp aklî ilimlere yönelmesi yahut onlara öncelik vermesi gerektiğini savunuyordu. Diğer bir kısmı da bu ikisinin esas itibarıyla birbirine ters düşmeyeceğini aksine İslâm'da akılla naklin çatışmadığını, tabii ilimlerle Allah'ın kâinatın işleyişine koyduğu nizamdaki hikmet (tabiat kanunları ile ilahi kanunlar) arasında bir fark bulunmadığını müdafaa ediyordu.¹³ Bunlara göre fen bilimleri Allah'ın kâinatın işleyişine koyduğu nizamı keşfetmekte bir vasıta. Dolayısıyla ilimle, deney ve akıl aracılığıyla ilahî hikmetin bilinebileceği/bulunabileceği fikri, peşi sıra, bu yolda ne kadar mesafe katedilirse o kadar ilerleneceği inancını getiriyordu. Bilindiği üzere 16. ve 17. yüzyılın bilimsel keşif ve

¹² Bu tartışmalar ve metinler için bkz. Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Dîvân*, 2 (1996): 1-94.

¹³ Konuyla alakalı pek çok eser mevcuttur. Ancak makalemizin esas meselesi bu olmadığından burada sadece "*Din-i İslâm'da akıl ve fen haricinde hiçbir şey yoktur*" diyen Filibeli Ahmed Hilmi'ye atıfta bulunulacaktır. Söz konusu ifade için bkz. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslâm*, (Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326), I, 101; II, 610-613.

gelişmelerinden sonra fizik bilimlerin şekillendirdiği yeni bir tabiat tasavvuru, bu tasavvurun bir parçası olarak da insana yeni bir bakış ortaya çıkmıştır. "İnsan davranışı, keşfedilebilecek ve doğrulanabilir form içinde açık seçik ifade edilebilecek, ayrıca her zaman ve mekâna uygulanabilecek genel yasalara tabidir."¹⁴ Buna göre "değişen olgular arasında sabit ve kanıtlanmış ilişkiler (kanunlar) arayan bu yeni anlayış başlangıçta ilahî kökenden kopmamıştır" ama zamanla ilahî olanın yerini almıştır.¹⁵ Böylece kainatta mekanik bir düzenin varlığı fikrine ulaşılmış, bu düzen determinizm olarak tabir edilmiş, Meşrutiyet devri münevverlerinin kahir ekseriyeti de determinizmi sünnetullah/adetullahla bir şekilde uzlaştırmıştır. Yani aslında pozitivist felsefenin tabiat yasalarına dayanarak insan bilimlerini açıklama eğilimi, İslam düşünce dünyasına ait fitrat, sünnetullah, âdet kavramlarının da tabiat kanunlarıyla aynıleştirilmesi veya ona yakınlaştırılması şeklinde yön değiştirmiştir. Böylece Müslüman-Osmanlı düşünce dünyasında bu mesele bir tür İslâmleştirme tarikiyle kabullenilmiştir. Buna göre sünnetullah ya da adetullah, Allah'ın hem tabiat hem cemiyet hayatının işleyişine yönelik koyduğu nizamın yani kanunların adıdır. Müslümanlar, fen bilimleriyle meşgul olup tabiatın kanunlarını tespit eden ve bu kanunları toplum hayatına tatbik eden Batılıları dikkate almalıdır. Zira Batılı araştırmacılar aslında, fen bilimleri aracılığıyla Allah'ın yeryüzüne koyduğu kanunları keşfetmişler ve terakki etmişlerdir. Yani terakkinin, içtimai tekâmülün kanunları da Allah'ın yeryüzüne koyduğu kanunlardır.¹⁶

Özetlemeye çalıştığımız, *tekâmül felsefesi* tabir edilen ve biyolojik evrimin *istihale*, *istifa*, *veraset* ve *mücadele-i hayat* gibi esaslarının cemiyet hayatında da mevcûdiyetini savunan Sosyal Darwinizm son dönem Türk düşüncesinde oldukça etkili olmuştur. Çünkü Batı'nın tekâmülün kanunlarını keşfederek siyasî, askerî, ilmî sahada terakki ettiği adeta bir inanç haline gelmiştir. Terakki ise, insanlığın, dolayısıyla cemiyetin maddi ve manevi hayatının tüm cephelerinde eskisinden, bir öncekinden daha iyiye, kemale doğru tedricen meydana gelen değişimler olarak anlaşılıyordu.¹⁷

¹⁴ Immanuel Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, çev. Mustafa Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 309.

¹⁵ Taner Timur, *Felsefe, Toplum Bilimleri ve Tarihçi*, (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 78.

¹⁶ Sünnetullahla determinizmi "irade" etrafında ele alan bir çalışma için bkz. Rıdvan Özding, *Akıl, İrade, Hürriyet Son dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2013), 197-213.

¹⁷ Terakki fikrinin ne olduğunu, tarihini ele alan devrin en mühim eseri için bkz. Mustafa Şekip Tunç, *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*, (İstanbul: Âmedî Matbaası, 1928), VI. Ayrıca terakki ve tekâmül meselesinin ne olduğunu Elmalılı Hamdi Yazır örneği üzerinden tahlil eden bir

Tanzimat'tan itibaren Osmanlı düşünce dünyasını hemen hemen her cepheden kuşatan terakki ve tekâmül fikriyle irtibatlı bir diğer mühim husus da, yeryüzünün yaratılışı, ilk insan, onun mahiyeti ve yeryüzünde ortaya çıkışı meselesidir. Malum olduğu üzere bilimdeki gelişmelerin neticesi Batı'da Kitab-ı Mukaddes'in sorgulanmasına, özellikle Tevrat'ta mevcut dünyanın beş bin küsur yıllık bir mazisi olduğu ayetinin aksini ispatlayan jeolojik bulguların zamanla ideolojik bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Meşrutiyet münevverleri Tevrat'taki bu hükmün aksine Kur'an'da kâinatın yaratılışı hakkındaki ayetlerin bilimsel verilerle örtüştüğünü müdafaa etmektedirler. Aydınlanmacı terakki tasavvuruna göre insanın başlangıçta vahşi, aklen, ruhen hatta bedenen zayıf olduğu, Darwin nazariyesine göre de maymun gibi bir ortak atadan geldiği iddiasını kabul etmezler. Umumiyetle ilk insan Hz. Âdem'in peygamberliği sebebiyle vahşi olması mümkün görülmemektedir.¹⁸

Son dönem Türk düşüncesinde insanın menşei ve yaratılışı gibi meseleleri muhtemelen ilk ele alan Hayrullah Efendi, Hoca Tahsin ve Ahmed Midhat'tır.¹⁹ Ancak burada onların meseleyi nasıl ele aldıklarına değinilmeyecektir. Yine de şuna dikkat çekmek icap edecektir: İbtidâi insanın varlığı, insanoğlu için başlangıçta bir vahşet, bir bedeviyet (bedevilik) halinin var olduğu inancı Meşrutiyet münevverlerinin hepsi tarafından Hz. Âdem ve onun ilk insan/ilk peygamber oluşu hususuyla irtibatlı ele alınmamaktadır. Ancak elbette insanoğlunun hayata vahşi ve zayıf bir varlık olarak başladığı kabulü, arkaplanda ilk insanın mükemmel yaratılıştan olmadığını da ima etmektedir. Literatürde mesele çoğunlukla bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Nihayet Osmanlı'nın modernleşme tasavvuruna farklı nispetlerde olsa da terakkiyi bir tür tarih yasası kabul eden geç aydınlanmacılık ve pozitivizm, materyalizm, biyolojik evrim ve sosyal Darwinizm tesir etmiştir.²⁰ Bu

---

metin için bkz. Fulya İbanoglu, "Mevcûdu Muhafaza Ederek Terakkî Etmek: Elmalılı Hamdi Efendi'de Terakki Fikri", *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu, Antalya 2012*, ed. Ahmet Ögke, Rifat Atay, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 517-526.

¹⁸ Meseleyi Ahmed Hamdi Akseki'nin fikirleri bağlamında tahlil eden bir metin için bkz. Fulya İbanoglu, "Aksekili'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı: Beşeriyetin Kaynağı Hz. Âdem ise Kemal-i Medeniyet Niçin Muhal Olsun?", *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu, Antalya 2013*, ed. Ahmet Ögke, Sabri Yılmaz, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017), 463-468.

¹⁹ Emrah Yıldız, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarih Yazımında Dünya Algısının Dönüşümü*, (İstanbul: Libra Kitap, 2017), 129-139, 174-175; Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, (İstanbul: Küre Yay., 2012), 136-150.

²⁰ Hususen Jöntürklerin modernleşme serüvenleri, mülk ü milletin kurtuluşu için aklın ve bilimin esas alınması istikametindeki fikirler için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yay.,

bağlamda Osmanlı münevverleri arasında materyalist evrimcilerin yanı sıra yaratılışçı evrim²¹ taraftarları da olmuştur. Bazı münevverler, Darwin nazariyesini sadece insanın maymundan geldiği iddiasıyla özdeşleştirmenin yanlış olduğunu, ancak bir tekâmülün her halükârda cereyan ettiğini, her bir tür için basitten gelişmişe doğru değişip gelişen bir terakkiden söz edilebileceğini zikretmişlerdir.²²

3. Yaratılış İnancıyla Tekâmül Felsefesini Telif Eden Bir Darwin Reddiyesi

Yirmi dokuz varaktan ibaret bu risalede Şeyh Mehmed Elif Efendi, çok teknik bir bölümlendirme yapmamakla birlikte meseleyi özetleyen bir girişten sonra, "İkinci Devre-i Arz", "Mevalid-i Selasenin Üçüncüsü Olan Hayvan Enva'ı", "Hilkat-i Âdem ve İntişar-ı Nev'-i Beşer", "Keyfiyet-i Hilkat-i Âdem" başlıklarını açmış, nihayet "Hatime"de aşağıda da görüleceği üzere kısa bir sonuç yazmak yerine "İslâmiyet mani-i terakki değildir" meselesini ele almıştır.

Elif Efendi, Darwin nazariyesini devrin genel teâmülü istikametinde evrim/tekâmül felsefesi dairesinde ele almıştır. Buna göre kendisinden önceki Müslüman filozoflar gibi tabii olarak Allah'ın kâinatın yaratılışını başlattığını ve sonrasında türlerin kendi içlerinde tekâmülünü de koyduğu kanunlarla idare ettiğini dile getirmiştir. Yani materyalist evrimci tasavvuru ve insanın maymundan türediği iddiasını reddetmekle birlikte, her şeyin peyderpey tekâmül ettiğini, bunun hikmet-i ilahiyeye muvafık olduğunu ifade etmiştir. Böylece o Meşrutiyet devri İslâmcıların büyük çoğunluğunda tesadüf edilen bir fikri müdafaa etmiş, kainatta varsayılan tabiat kanunlarını, determinizm ile sünnetullahı bir şekilde uzlaştırmış, bunları naslarla teyid etmeye çalışmıştır. Jeoloji, biyoloji, mineroloji ve botanik bilimlerinin o gün itibarıyla vardığı neticelerle tekâmülü ispat ettiğini kabul ederken, bunların aynı zamanda ayet

1985), 42-56. Meseleyi ulûm-fünûn açısından ele alan bir metin için bkz. Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 129-133.

²¹ Müslüman filozofların yaratılışçı evrim tasavvurları hakkında bkz. Mehmet Bayraktar, *İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi*, (Ankara: Kitabiyat, 2001), 122. Evrimin insanın menşei meselesinden çok daha başka ve onu da kuşatan bir olay olduğu vurgusu için bkz. Ş. Teoman Duralı, *Hayatın Anatomisi*, (İstanbul: Dergâh Yay., 2018), 271.

²² Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Büchner, Darwin ve Herbert Spencer'in tesirinde, farklı da olsa fikir beyan etmiş Baha Tevfik, İsmail Fenni Ertuğrul, Filibeli Ahmed Hilmi gibi tekâmül felsefecisi isimler için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Ülken Yay., 1998), 243, 290, 296. Ayrıca Tanzimat aydınları arasında mevzu ve taraflarıyla alakalı olarak Atilla Doğan'ın *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* adlı eserine bakılabilir.

ve hadislerde bildirildiğini, her birinin Allah'ın tabiata koyduğu nizamın bir tecellisi olduğunu zikretmiştir.

Hz. Âdem'in yeryüzünde kâmil bir insan olarak zuhurunu yukarıdakine benzer şekilde ele almış, Darvencilerin her şeyi bir asıldan türetme iddiasını reddederek, insanın kendisinden daha hakir bir varlıktan türemesinin aklen ve naklen imkânsızlığına işaret etmiştir. Ayrıca ilk insanın vahşiliğinden bahsedilemeyeceğine zira ilk insan Hz. Âdem'in kemal sıfatını haiz bir peygamber olarak yeryüzünde zuhur ettiğine dikkat çekmiştir. Tüm bu meseleleri ele alırken materyalistleri (maddiyun) ve naturalistleri (tabiiyun) tenkit etmekle birlikte hiç bir filozofa ya da kitaba atıfta bulunmamış, fikirler üzerinden tahlillerini son derece sade bir şekilde ortaya koymuştur.

Nihayet "Din mani-i terakki midir?" gibi devrin en muhataralı meselesine meşrebince cevap veren Elif Efendi risaleyi bu mevzuyla hitama erdirmiştir. Ona göre Darwin nazariyesi karşısında iki muarız taraf vardır ve bu taraflar kanaatleri hakkında taassup sahibidirler. Reddedenler meselenin tüm vechelerini bilmeden reddederken, kabul edenler asrîlik ve terakki namına hiç düşünmeden nazariyenin akla ve hikmete uymayan taraflarını dahi savunmuşlardır, demektedir. İnkâr edenlerin şeriat namına bunu yaptığını, hâlbuki dinin terakkiye mani olmadığını, nakle ve akla muvafık fikirleri İslâm'ın reddetmeyeceğini ifade etmiştir.

Risale tekâmül nazariyesinin, hatta Elif Efendi'nin tabiriyle "tekâmül kazıyye-i müsellemesi"nin akla, hikmete, Kur'an ve Sünnet'e muvafık olduğu fikriyle başlamaktadır. Buna göre kâinattaki bütün varlıklar tekâmül kanunlarına tabidir. Eşyanın yaratılışının tekâmül kanunlarına uyması Elif Efendi'ye göre aklen, hikmeten ve naklen sabittir.²³ Elif Efendi'ye göre Darwin'in felsefesi yanlış ya da doğru olduğu kesin olarak ispatlanamaz bir nazariye iken tekâmül bir "kanun", Allah'ın yeryüzüne koyduğu nizamdır. Ona göre Darwin nazariyesi ile alakalı iki yanlış tutum vardır: Ya toptan reddetmek, ya da kabul etmek. Hâlbuki nazariyenin akla ve nakle ters düşen ve düşmeyen tarafları vardır. Hususen kâinattaki bütün eşyanın, varlıkların tekâmül kanununa göre yaratıldığını ispatlaması sebebiyle reddedilemez, çünkü tekâmül kanunlarının hem hikmet hem şeriatten delilleri vardır. Yani Elif Efendi, Darwin nazariyesinin tekâmül kanununu teyid etmesi sebebiyle reddedilemeyeceğini ifade eder. Tekâmülün Kur'an'daki delili olarak, arzın

²³ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdu'l-Gâvîn*, vr. 1b.

yedi günde yaratıldığına dair ayeti zikreder ve burada dikkat çekici bir yorum yapar: Allah'ın kudreti her şeyi bir anda yaratmaya elbette yeter. Fakat Allah, tabiat kanunlarına muvafık bir yaratmayı irade ettiği için her şey tedricen zuhur etmiştir.²⁴

Elif Efendi Darwin felsefesini, âlemde her şeyin tedricen meydana çıkması şeklinde özetleyebileceğimiz tekâmül kanunu ispatladığı, ilahî hikmete muvafık olduğu için tasdik eder. Onun tenkid ve reddettiği mesele Darwin nazariyesinde tekâmülün şekli ve keyfiyetidir. Çünkü bu nazariyeye göre "Bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra başka şey olur".²⁵ Bunu kabul etmek insanın aslının maymun olup tekâmül ede ede, tedricen insana evrildiğini tasdik etmeye götürür ki akıl ve şeriat açısından böyle bir şey mümkün değildir, der. Tabiat hâlâ aynı tabiattır, maymun da hâlâ aynı maymundur, tarihin bilinen zamanlarında da bir maymunun insana dönüştüğü görülmemiş, işitilmemiştir.²⁶ Darwin nazariyesinin bu esasının hiç bir dinde yeri olmadığını, aklen de imkânsızlığını dile getirir. Bu noktada ısrarla Darwin'in iddiasının bir nazariye; akıl, hikmet ve şeriata muvafık, tekâmül kanunlarının ise nazariye değil hakikat olduğunu vurgular.²⁷

Elif Efendi'ye göre yeryüzünün oluşumu, madenlerin, nebatın ve hayvanların çıkışı hep bu tekâmül kanununa tabidir. Yeryüzü ve üzerindeki tedricen zuhur etmiştir, ama hiç bir şey birbirine dönüşmemiştir. Yeryüzünün esas unsurları olan madenler, hayvanlar ve bitkiler yine bu sırayla zuhur etmiş, her biri kendi türü içinde de tekâmül sürecinden geçmiştir. Yeryüzünün tekâmülünde mevzu bahis olan devirlerden birincisinde madenler teşekkül etmiş, ikinci devrede toprak önce "salsal/kerpiç" halindeyken zamanla bitkilerin yetişmesine müsait bir hale evrilmiştir. Bitkiler de kendi içlerinde tekâmül etmiş ancak, mesela yosun mantar ya da buğday derecesine çıkmamıştır. Bitkilerin tekâmülü de tamamlandıktan sonra artık hayvanların yaşayabileceği bir ortam oluşmuş, hayvanlar da derece derece ortaya çıkmıştır.²⁸ Fende terakki söz konusudur, asır terakki asırır, fakat kimse akik taşını yakuta dönüştüremez; bunun istisnası keramet ve mucizedir²⁹ diyor Elif

²⁴ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Ğavîn*, vr. 2b.

²⁵ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Ğavîn*, vr. 3a.

²⁶ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Ğavîn*, vr. 3a.

²⁷ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Ğavîn*, vr. 4a.

²⁸ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdu'l-Ğavîn*, vr. 5b-8a.

²⁹ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Ğavîn*, vr. 5a.

Efendi, madenlerin, bitkilerin ve hayvanların her birinin tür içinde tekâmül ettiğine, tür dışına çıkmadıklarına dikkat çeker.³⁰

Elif Efendi, insanın maymundan türediği iddiasının da yine bu nedenle imkânsız olduğunu ifade eder. Eski âlimlerden bir kısmının maymunu bazen iki ayak üzerinde yürüyebiliyor ve hissedebiliyor olması sebebiyle tekâmül basamaklarında insan ile hayvan arasında bir kategoride değerlendirmesini tenkit eden Elif Efendi, bu özelliklerin onu insanın ilk hali yapamayacağını ısrarla vurgular. Zira maymun şeklen, bedenî teşkilâtı bakımından insandan tamamen farklıdır. Bu nedenle Elif Efendi, materyalistler ve naturalistlerin yeryüzündeki bütün varlıkların birbirinden çıktığına dair iddialarını mânâsız ve imkânsız görür. Ona göre “tevlid” yani bir şeyin bir şeyden çıkması sahihtir, ancak her şey kendi cinsinden çıkmaktadır.³¹ Dolayısıyla, yeryüzü ve üzerindeki tekemmül edip, insanın yaşayabileceği kıvama gelince ilk insan Hz. Âdem müstakil bir varlık olarak yaratılmıştır. Zira âlemin âlim ve âmir birine ihtiyacı vardır.³² İnsan bu hususiyetleriyle “cinsdir, hayvandan nev’ değil”³³dir.

Bundan sonra Elif Efendi Hz. Âdem’in nasıl yaratıldığı, Hz. Havva’nın durumu ve bu ikisinin bulunduğu cennetin nerede olduğu sorularına değinmiştir. Âdem’in yaratılışıyla alakalı Kur’an-ı Kerim’de toprağın dört aşamasının zikredildiğini, dolayısıyla insanın tabiat kanununa uygun bir biçimde, kendi türü içinde tedricen tekâmül neticesinde zuhur ettiğini anlatır. Buna göre Âdem, yeryüzündeki toprağın tedricen dört evre geçirip değişmesinin nihayetinde yaratılmıştır ki bu tekâmül kanununun bir tecellisidir. Buna rağmen Âdem akıl, irade, ilim ve nutuk gibi diğer mevcûdattan onu ayıran hususiyetlere haiz bir şekilde ve hatta Allah’ın kendi ruhundan ona üflemesiyle yeryüzünde ortaya çıkmıştır. İşte bunda bir tedriciyet söz konusu değildir, tüm bunlar bir anda oluvermiştir.³⁴ Bu nedenle Elif Efendi’ye göre, Âdem’e ruh üflendikten sonra artık onun zatında, yani bizzat kendisinde bir tekâmül yoktur. Hâlbuki materyalistler ve naturalistlere göre insan arz üzerinde bir müddet vahşi bir hayvan gibi “vahşet” içinde yaşamış, yavaş yavaş tekâmül edip kendi kendisini idrak ederek insanlık derecesine ulaşmıştır. Yani maddiyun ve tabiiyyuna göre ilk insan ibtidaîdir. Elif Efendi

³⁰ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 7a.

³¹ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 8b-9a.

³² Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 10a.

³³ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 10b.

³⁴ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 15b.

ise ibtidaîliğin, Hz. Âdem'in zatında, yani insaniyette değil, dünya hayatının idamesi için gerekli şeylerde olduğunu söyler. Yaşamak için gerekli eşyalar önce ibtidaî bir halde iken zaman içinde tekâmül ve terakki ederler. Bugün için bunları kemale ulaşmış kabul etsek de terakki daha da devam edecektir.³⁵

Elif Efendi'nin dikkat çektiği çok mühim bir husus daha vardır: Âdem'in vefatından sonra zaman geçtikçe onun bazı evlatları cehalete, delalet sebebiyle hayvandan daha aşağı seviyeye düşmüşlerdir. Onların arasından da enbiya çıkmış, ulema ve hukemanın da yol göstermesiyle bazıları tekrar insaniyete yükselmişlerdir. Ancak ona göre bu, esas bahisle alakalı değildir. Netice itibarıyla insanda tekâmüle de tereddide de istidat vardır.³⁶

Esas itibarıyla Darwin nazariyesine bir reddiye olan bu risalede Elif Efendi, Allah'ın sayısız mahlûk yarattığına bu meyanda müstakil bir varlık olarak insanı yaratmayıp onu maymundan yaratmasının hiç bir haklı izahının olmadığına işaret eder. İnsan mutlaka bir şeyin mütekâmil halini temsil ediyor ise bu neden maymun olsun diye soran şeyhefendi, insanın bu hakir, sefil hayvanı kendi atası saymasını aklın dahi almadığını, insanın ancak insanlığını unuttuğu takdirde bunu kabul edeceğini dile getirir.³⁷

Şeyh Elif Efendi risaleyi bitirirken yine akla vurgu yapar ve Kur'an'da akla aykırı bir hükmün bulunmadığını söyler. Ancak henüz yeteri kadar araştırılmadığı için hakikati anlaşılamayan ayetler bulunduğu dikkat çeker. Aklın ve naklin tasdiklediği tekâmül kanunu inkâr edilemez bir hakikattir. Darwin nazariyesi ise tüm cepheleriyle araştırılıp anlaşılmadan reddedilmemelidir. Çünkü Kur'an'da mevcûd olan türlerin kendi içlerinde devirler boyunca değişerek, tekâmül ettiği fikri Darwin felsefesinde mündemictir. Aklın ve fennin bugün teyid ettiği bir şeyi İslâm reddetmez, dolayısıyla din mani-i terakki değildir. Buna mukabil çağdaşlık namına Darwin nazariyesinin mühim bir parçası olan insanın maymundan geldiği iddiası da tetkik edilmeden kabul edilmemelidir. Maddiyun ve tabiiyun ise buna "asrîlik" namına taraftar olmaktadır. Hâlbuki şeriat aklen ve naklen sabittir ve insanın maymundan gelmesi gibi bir fikri tasdik etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla ancak şeriatın kayıtlarından kurtulmak için İslâm'a iftira atılıp "din mani-i terakkidir" denilebilir. Elif Efendi, bu sözü esas itibarıyla kimin, nerede, niçin ve hangi din adına söylediğine dikkat çekerek, kanaatimizce isim vermemekle birlikte Ernest Renan'ı işaret eder. Renan'ın

³⁵ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdül'l-Çavîn*, vr. 16b

³⁶ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdül'l-Çavîn*, vr. 17a.

³⁷ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdül'l-Çavîn*, vr. 18b.

tenkit ettiği dinin İslâm değil, tahrif edilmiş Hristiyanlık ve Yahudilik olduğunu dile getirir.³⁸ İslâm'ın hükümlerini sıralayarak bunların hangisinin terakkiye mani olduğunu sorar. Önce yasaklara işaret eder. İçki, faiz, adam öldürme, zina, kumar gibi yasakların mütemeddin, müterakki hiç bir millet tarafından faydalı görülüp tasvip edilmediğini anlatır. Sonra, İslâm'ın emirlerinden emanet, adalet, uhuvvet, vatan sevgisi, vefa, seha, kerem, ulûm ve fûnûna rağbet, sıla-i rahimin hangisinin terakkiye mani olabileceğini sorgular. Namaz, temizlik, oruç ve hac gibi ibadetlerin ise hem ruhî hem bedenî hayat açısından faydalarını zikrederek bunların bir milletin terakkisini engelleyemeyeceğini dile getirir. Ona göre İslâm maddi-manevi teali ve terakkinin sebebi, insanlığın saadet ve selametidir.³⁹

Sonuç

Osmanlı modernleşmesinin mühim mevzularından evrim/tekâmül ve ilerleme/terakki, Tanzimat devrinde doğup Cumhuriyet'in ilanından sonra vefat eden bir şeyhefendi, Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi tarafından da ele alınmış, hususen Darwin nazariyesine bir reddiye yazmıştır. Elif Efendi Tanzimat'la başlayıp günümüzde de farklı boyutlarıyla devam eden "din mani-i terakki midir?" sorusunun hangi maksatla sorulduğu, bu soruyu soranların kastettiği terakkinin ne olduğu gibi meseleleri tartışmamıştır. Bunun yerine "İslâm terakkiye mani değil, terakkinin âmiridir" şeklinde özetlenebilecek devrin yaygın kanaatini, bir tür savunma refleksi içinde, İslâm dininin akla ve fenne muvafık bir din olduğu, bu nedenle fen bilimlerinin delilleriyle ortaya koyacağı hakikatleri reddetmeyeceğini savunmuştur. Darwin nazariyesini de bu bağlamda ele alan Elif Efendi, nazariyenin bazı noktalarının aklen ve Kur'an açısından mümkün olduğunu ifade eder. Hususen Darwin nazariyesinin ortaya koyduğu, âlemde bütün varlıkta gözlenen bir tekâmül sürecinin oluşu hem bir tabiat kanunudur hem de Allah'ın yeryüzüne koyduğu nizamın bir parçasıdır. Her tür kendi içinde tekâmül kanunu gereği gelişmekte, tekemmül etmektedir. Ancak Darwin'in iddia ettiği gibi bir tür zaman içinde başka bir türe evrilmemekte yani dönüşmemektedir.

Metindeki fikirler büyük ölçüde müellifinin şahsi kanaatleri olmakla birlikte onun yetiştiği ve yaşadığı muhitin de meseleyi nasıl anladığına dair ipuçları vereceği muhtemeldir. İstanbul'da, tasavvuf geleneğinin temsilcisi

³⁸ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 21b-22b.

³⁹ Mehmed Elif Efendi, *İrşâdü'l-Çavîn*, vr. 22a-26a.

mühim bir tekkede yetişmiş müellif şeyhefendinin, Batı felsefesinin bazı meseleleriyle alakalı bilgi sahibi biri olarak telif verebilmesi oldukça dikkate sayandır. Ayrıca makaleye mevzu olan bu risalesinde müellifin, çağdaş İslâm düşüncesinin problemleri diyebileceğimiz bazı mevzularında İslâmcıların ve hatta Batıcıların bir kısmıyla aynı kanaatleri taşıması, anlaşılmaya değerdir. Zira Elif Efendi, Batı dünyasının son bir kaç yüzyılda ürettiği ve dikte ettiği dünya tasavvuruyla İslâm'ın ne nispette uyduğu en azından bu eserinde tartışmamayı tercih etmiş görünüyor. Bu dünya tasavvurunun bir tarafını öne çıkarıp, fen bilimlerinde katedilen mesafeyi terakki olarak kabul etmiştir. Fen bilimleriyle Kur'an ve Sünnet'in tearuz etmediği fikrine sahiptir. Dolayısıyla onun "İslâm, mani-i terakkidir" iddiasını tenkitçi bir tavır yerine savunmacı bir tavırla ele alması, üzerine düşünülme hak etmektedir.

Kaynakça

- Azamat, Nihat. "Elif Efendi, Hasîrîzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995, XI, 37-38.
- Bayraktar, Mehmet. *İslâm'da Eorimci Yaratılış Teorisi*. Ankara: Kitabiyat, 2001.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1966.
- Cündioğlu, Düccane. "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı". *Dîvân*, 2 (1996): 1-94.
- Dener, Halit. *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi*. İstanbul: Maarif Vekâleti, 1957.
- Doğan, Atilla. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: Küre Yay., 2012.
- Duralı, Ş. Teoman. *Hayatın Anatomisi*. İstanbul: Dergâh Yay., 2018.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yay., 1985.
- Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi. *Darvin'e Cevab İrşadu'l-Gâvîn bi-reddi Nazariyeti Feylesof Darvîn*. Süleymaniye Kütüphanesi, Sütüce Dergâhı, no: "456".
- İbanoğlu, Fulya. "Aksekili'nin Biyolojik ve Sosyal Evrim Yaklaşımı: Beşeriyetin Kaynağı Hz. Âdem ise Kemal-i Medeniyet Niçin Muhal Olsun?". *Ahmed Hamdi Akseki Sempozyumu, Antalya 2013*, ed. Ahmet Ögke, Sabri Yılmaz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017, 463-468.
- _____. "Mevcûdu Muhafaza Ederek Terakkî Etmek: Elmalılı Hamdi Efendi'de Terakkî Fikri". *Elmalılı Hamdi Yazır Sempozyumu, Antalya 2012*, ed. Ahmet Ögke, Rifat Atay, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015, 517-526.
- _____. "Osmanlı Coğrafyasında Basılmış Farsça Kitaplara Bir Başka Açından Bakmak: 19. yüzyıl İstanbul Tekke Kütüphanelerindeki Matbu Farsça Eserler". *Müteferrika*, 54/2 (2018): 199-218.
- İbn Ebi Cumhur. *Avalili'l-leâli*. <http://ar.lib.eshia.ir/11013/4/98>, (Erişim Tarihi: 16.12.2018).

- Kara, İsmail. *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslâm*. İstanbul: Dergâh Yay., 2008.
- _____. *Din İle Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. İstanbul: Dergâh Yay., 2003.
- Kaya, Bayram Ali. "Osman Selâhaddin Dede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, Ek-2, 382-383.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: İnsan Yay., 1986.
- Kurt, Hüseyin. "Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Okay, Orhan. *Beşir Fuad: İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti*. İstanbul: Dergâh Yay., 2008.
- Özdinç, Rıdvan. *Akıllık, İrade, Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yay., 2013.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi. *Tarih-i İslam*. Kostantiniyye: Hikmet Matbaası, 1326.
- Tanman, Baha. "Hasırîzâde Tekkesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997, XVI, 384.
- Tanrıverdi, Eyüb. "Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Muhtârû'l-Enbâ Adlı Eseri". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 14/27 (2016): 221-230.
- Timur, Taner. *Felsefe, Toplum Bilimleri ve Tarihçi*. İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Tunç, Mustafa Şekip. *Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü*. İstanbul: Âmedî Matbaası, 1928.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yay., 1998
- Wallerstein, Immanuel. *Jeopolitik ve Jeokültür*. çev. Mustafa Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Yıldız, Emrah. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı Tarih Yazımında Dünya Algısının Dönüşümü*. İstanbul: Libra Kitap, 2017.
- Yücer, Hür Mahmut. "Hoca Hüsâmeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2016, Ek-1, 560-561.

-Metin-

[1a] Darvin'e Cevap İrşâdü'l- Ğavîn Bi-reddi Nazariyeti Feylesof Darvin
İ'l-fakir ez-zayıf Mehmed Elif Hasîrî Zâde zadellahu zadehu mim⁴⁰

---

⁴⁰ Hasirizâde Mehmed Elif Efendi'nin, *Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğâvîn bi-reddi Nazariyeti Feylesof Darvin* adlı, Süleymaniye Kütüphanesi, Sütlüce Dergâhı, no: 456 şeklinde kayıtlı risâlesinin olduğu orijinal metnine bu çalışmanın sonunda yer verilmektedir. Metin aynen Latin harflerine aktarılmış, sadeleştirme yoluna gidilmemiştir. Aktarım esnasında esas itibarıyla mananın anlaşılması gözetilmiş, okumayı güçleştirecek ve daha çok edebî metinlerin çevrimyazısında tercih edilen klasik transkripsiyon işaretleri tercih edilmemiştir. Mevcut noktalama yetersiz olduğundan, bugünkü şartlara göre tamamlama yoluna gidilmiştir. Okunamayan kelimelerin yanına köşeli parantez içinde soru işareti konulmuştur. Yazmanın sayfa numaraları da kalın olarak köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Metinde geçen âyet, hadis ve az sayıdaki diğer Arapça metinlerin tercümeleleri dipnotlarda tarafımızdan verilmiştir. Hadislerin tahririnde bizden yardımını esirgemeyen Doç. Dr. Aynur Uraler'e teşekkürü bir borç biliriz.

[1b] Bismillahirrahmanirrahim

Leke'l-hamd ya men "yulki'r-ruhe min emrihi 'alâ men yeşâ'u min ibâdihî"⁴¹ ve hüve'l-Alîmu'l-Hakîm. Salli ve sellim ve barik 'alâ medineti'l- ilim Seyyidina Muhammedeni'l-Mahmud fi ilmike'l-kadim ve 'alâ âlihi ve itrethi ve sahabetihi'l-mürşidîn ed-dâllîn ile'd-dini'l-kavim 'alâ sırat-ı mustakîm.

Nezd-i erbab-ı akl-ı selim ve ashab-ı irfan u iz'anda müsellemtandır ki hilkat-i eşyada, belki âlemde, belki kâffe-i avalimde tekevvün-i mevcûdat tekâmül kavaninine tabidir. Hiç bir akıl tekâmül nazariyesine, nazariyesine değil belki kazıyye-i müsellemesine muhalefet etmez. Tekâmül vâki ve aklen ve hikmeten âsâr-ı meşhûdesiyle sabit olduğu gibi şer'an da münker değildir.

Kitap ve sünnette tekâmülü red ü cerh ve men' u inkar eden bir hüküm yoktur; belki sıhhatine delalet eder âyât ve ehadis ve âsâr-ı kesire vardır. Binaenaleyh bu bâbda ehl-i şer'le ehl-i hikmet ve **[2a]** ulema-i nazar beyninde asıl itibarıyla hilaf u niza' yoktur; hilaf ancak tekâmülün mahall ü keyfiyet ve şekl ü suretindedir. Son zamanlarda tekâmül hakkında Darvin nazariyesi ve buna dair mebahis el sine-i nasta deveran etmeğe başladı ve bu bahiste meydan-ı mücadelede iki cephe peyda oldu. Biri burumadan [bilmeden] redd u inkâr ve kailini tekfirde ısrar; diğeri de kör kürüne kabul ve tasdik mübaderetle reddedenleri techil ve tahmika kadar ictisar ediyor. Lakin her iki taraf da müddealarını gerek aklî, gerek naklî delail-i sahihaya müstenid bu tahkik ve tetkik ve bu bâbda teemmül ve ta'mik neticesi olarak müdafaa etmiyor belki her iki taraf da taassuba kapılıp meseleyi reddedenler bila-teemmül şer'a muhalif bularak ale'l-ıtlak red ediyor. Ve tasdik ve kabul edenler de mücerred asrîlik ve fenne muvafakat sevdasına kapılarak ale'l-ımya kabul ediyor. Ne red edenin reddi, ne kabul edenin kabulü her ikisi de **[2b]** bila-delil vâhî bir iddiayı mücerred ve ale'l-ımya bir inad mertebesinde kalıyor.

Eğer bî- tarafâne ve akl u hikmete müsteniden imal-i fikir edilse tahakkuk eder ki Darvin nazariyesi mutlaka tekevvün-i mevcûdatta tekâmül kanununu isbat ve kabul ettiği için red olunamaz çünkü kanun-ı tekâmül aklen ve hikmeten ve şer'an sabit ve sahihtir; aklen ve hikmeten sübûtu ehl-i fennin malumudur. Şer'an sübûtu Kur'an-ı Kerîm ve sair kütüb-i münzelede

⁴¹ Mü'min, 40/15, " (...) Allah iradesiyle ilgili vahyi kullarından dilediğine indirir (...)" (haz.).

Cenab-ı Hakk'ın "Allah gökleri ve arzı altı günde yarattığına"⁴² dair olan ayetler delaleti iledir. Gerçi Allah'ın kudreti bir anda icadlarına kâfidir, ancak hikmet-i ilahiye her şeyi kanun-ı tabiata tabi kıldığı için icad-ı kainat bi't-tedric vaki oldu. Ve bu altı gün bizim âlemimizin yirmi dört saate münkasım günleri değil eyyam-ı ilahiyedir, eyyam-ı ilahiye ise asgarîsi bin yıl, vasatîsi elli bin yıldır; azamîsini bize bildirmedir. [3a] İşte bu mealde olan ayetler şerayî'in tekâmül kanununu isbatına delildir. Ancak Darvin nazariyesinde beyan olunan tekâmülün şekil ve suret ve keyfiyetinden mesela "Bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra bir başka şey olur" neticesi hasıl oluyor. İnsanın aslı maymun olup tekâmül ederek nihayet insan olduğu bahsi gibi ki bu aklen ve hikmeten ve şer'an münker, merdud ve mecruhtur, hiç bir akl-ı selim sahibi bunu kabul edemez.

Eğer bu nazariye sahih olsa hâlâ bu maymunların yetişip yaşadığı araziden ara sıra meçhulu'n-neseb insanlar, hiç olmazsa maymunlar arasından edvar-ı tekâmülünü ikmal edememiş yarı maymun yarı insan bir mahlûk-ı acîbin zuhur etmesi ve bu halin te'âkubu lazım gelirdi. Zira arz hâlâ o arz, tabiat yine o tabiat, maymun yine o maymundur, âlemde bu asıllar değişmemiştir hususen insan ile [3b] meskûn ve mamur olmayan, elan hâl-i tabiiyyesinde kalmış arazi mevcûddur; âlemi serapa gezip dolaşarak tedkikat icra eden seyyahîn, erbab-ı ilm u fen hiç böyle bir şeye tesadûf etmemiştir.

Eğer bu âlemde şimdi o istidad yoktur, kalmamıştır binaenaleyh artık öyle şey beklenemez denirse mânâsızdır. Evet bu cevap sahih olur ancak insan ile meskûn ve mamur olup bi't-tasarruf daima tebeddül ve tağayyur ederek hâl-i aslîsi üzre kalamayan işlenmiş ve imar edilmiş yerler hakkında söylenir ise...

Amma arazi-i hâliye elan hâl-i aslî ve tabiat-ı asliyesi üzerine bakidir. Ve oralarda nev' nev' maymunlar yaşamaktadır. Bunların arasında ne insan ne de yarı maymun ve yarı insan bir mahlûk-ı nâ-tamam görülmüyor. Bu cihetle bu iddia bâtil ve vâhî ve mecruhtur.

[4a] Bir de muma ileyh Darvin'in mezkûr nazariyesi aklen ve hikmeten ve şer'an münker ve merdud ve mecruhtur demiştik çünkü akıl ve hikmet ve şer' nezdinde kalb ve inkilâb-ı a'yan makul ve mümkün ve caiz değildir. Mecusiyet de dahil olduğu halde kâffe-i edyan bu bâbda müttehiddir.

⁴² A'raf, 7/54; Yunus, 10/3; Hûd, 11/7; Fûrkan, 25/59; Secde, 32/4; Kaf 50/38; Hadîd, 57/4. (haz.).

Burhanımız da bunun vukuu şimdiye kadar ma'hud ve meşhud ve menkul olmamasıdır.

Hatta Darvîn'in iddiası da bila-beyyine sırf zan ve tahmin üzerine ibtina eden vâhî bir nazariyeden ibaret olup hiç bir suretle yakîn ifade etmez.

Akıl ve hikmet ve şer'in kabul ettiği tekâmül kanununa gelince bu bir nazariye değil bir hakikattir ki inkara mecal yoktur ancak tekâmülün mevaki' ve meratib ve suretleri bilinmek lazım gelir. Binaenaleyh bunun beyanına ibtidar edelim, lakin çok yukarıya gitmeyip yalnız üzerinde yaşadığımız alemimizden, arz ve ânda olan eşyadan ve bunların asıllarından başlayalım:

[4b] Evvelen arz ve ânda bulunan mevcûdat ki mevâlid-i selase tesmiye edilen maden, nebat, hayvandan ibarettir, bu üç asıl her biri enva'-ı kesire-i muhtelifeyi şamil birer cinstir. Bu üç aslın tekaddüm ve teahhur itibarıyla meratibi de zikrindeki tertib üzerinedir. Çünkü arzın cismen madde-i asliyesi olmak itibarıyla "maden" mukaddemdir.

Zat-ı arz heyet-i asliyesiyle teşekkülünde umûm erbab-ı fünûn indinde müsellemler olduğu vechile edvar-ı tekâmül-i evveliyelerini ikmal ve itmam ederek madeniyet tahakkuk edince tekâmül nevbeti nefis-i madene geldi; maden kendi zatında vaki olan tekâmül-i edvarında 'ale'd-derecat enva'-ı muhtelif-i kesireye inkısam etti. Yahut enva'-ı muhtelif-i kesire tahaddüs etti, peyda oldu; adi taştan tut yakuta, elmasa kadar; kurşundan tut gümüşe, halis altına kadar. Bu envan her biri ayrı ayrı birer mevcûd-ı müstakil olarak taayyün etti. Ba'dema [5a] bunlardan hiç biri tekâmülle ayn-ı âhare tahavvül ve inkılâb edemez. Nitekim şu içinde bulunduğumuz asr-ı terakki ve tefennünde ilm-i kimyanın bu kadar terakkisine ve meadinin tabay'ini tetkik hususunda erbab-ı fennin tealisine rağmen şimdiye kadar hiç bir kimsenin akiki yakuta, nefesi elmasa tahvil ettiği görülememiştir ve görülemeyecektir de. Çünkü 'ayan ne inkılâb eder, ne de sanatla 'ayn-ı âhare kalbedilebilir.

Tenbih

Kuvve-i kudsiye ile mucize ve keramet kabilinden olanlar sadedimiz haricindedir. Burada onlardan bahsedilemez, onları kabul eden eder, etmeyen etmez. Mütereditler te'vil eder ki o da bir nev'i adem-i kabuldür. Halbuki erbab-ı keşf olan ulu'l-besair indinde mucize ve keramet kabilinden olanlarda da kalb-i 'ayan yoktur. Burada bundan da bahs abestir. Çünkü bunu anlamak için bazı şerait vardır ki herkeste [5b] bulunamayacağından herkes o bahisten bir şey anlayamaz. Bu gibi umur-ı ma-fevka't-tabiadan bahs bila-faide ıtnab-ı mekal olacağından terk edilmiştir. İntiha.

Sadede rücû

Beyan etmek istediğim mesele budur ki tekâmül zat-ı arza ait olup edvar-ı teşekkülünde tekâmül ile anifen beyan edilen enva'-ı meadin tehadüs ve tekevvün etti. Ve her nevi başlı başına bir mevcûd-ı haricî olarak taayün etmekle artık bir aynın bir başka ayne tahavvül ve inkılâb edebilmesi veya bir kimsenin sun'u tasarrufuyla tahvil ve taklib edilebilmesi emr-i mümteni oldu. Bu zat-ı arzın edvar-ı teşekkülündeki tekâmülat-ı evveliyesi olup bundan sonra arz heyet-i umumiyesiyle ikinci devre-i tekâmülüne girdi ki o da tafsilden sarf-ı nazarla icmalen beyan olunur.

İkinci Devre-i Tekâmül-i Arz

[6a] Arz edvar-ı teşekkülündeki tekâmülüyle madde-i vücudu olan madende evvelce beyan edildiği üzere enva-ı kesire tehadüs ve tekevvün ve taayün ettikten sonra meadin-i mezkûrenin imtidâd-ı zaman ve teâkub-i a'sar ile ifraz ettiği mevaddın tekessür ve yekdiğeriyle ihtilat ve imtizacından madde-i asliye-i türabiye tehadüs ve taayün etti ki buna Arapça "salsal" tesmiye edilebilir ki türabın mertebe-i ulâsıdır. Türkçe "kerpiç" denilebilir.

Madde-i mezkûre dahi ehl-i hikmetin bir çok tahminat ve zunûndan mütehasıl nazariyatla bildirdikleri esbab-ı adideden mütehadis rutubât-ı arziye ve gerek şemsin neşrettiği ziya ve hararet-i hariciye ve gerek merkez-i arzda mevcûd hararet-i dahiliye ve sair tesirat-ı havaiye ile tekâmül ederek kendinde kuvve-i inbatiye tehadüs etmeye başladı.

Bunun mebadisinde tenebbüt-i nebatat-ı gayr-ı bezriye başladı ki yosun kabilinden olanlar bunun mebdei ve mantar gayet-i [6b] kemalidir. Bunların tenebbüt ve inhilal ve infisahı sebebiyle tehadüs ve teraküm eden bir takım mevaddın türabla ihtilatından madde-i türabiyede kuvve-i inbat artarak nebatat-ı bezriye-i tohumiyeye [?] ⁴³ tekevvün etti; bunların da tenebbüt ve inhilal ve infisahından müterakim enkazın madde-i türabiyeye inzimamıyla bir derece daha kuvve-i inbatiye artmakla nebatat zevatı's-sâk ve sonra eşcar-ı gayr-ı müsmire tekevvün etti; bunların da evrak ve sairesinden arza dökülen şeylerin de keza toprağa inzimamı ve şa'b u ağsanından arza düşen gölgeliklerle bu derece daha inbat ve tenebbüt istidadı yükselmekle derece derece enva'-ı eşcar-ı müsmire tekevvün etti. Hatta hükema-yı mütekaddimin indinde nihayetinde gayet-i kemal-i eşcar olan "nahl" yani hurma ağacı bitti ve nebatta bu enva'ın ferdan ferda husulü tamamen arzın tekâmülünden olup

nebatattan hiç birisi tekâmül ile diğer bir nev'in derecesine irtifa ile o nev'e tahavvül [7a] ve inkılâb ederek tenevvü' etmedi, yani mebdenden mesela yosun mantara veyahut yoncaya ve yonca buğdaya ila-gayr-ı zalik tebeddül ve tahavvül etmedi, belki her biri mahallin yani arzın vasıl olduğu mertebe ve kuvvete göre ayrı ayrı ve sırasıyla nebattan birer nev' olarak tehaddüs ve tekevvün ve taayyün etti. Şu da münker değildir ki bunlardan her nev' kendi nev'iyeti dahilinde tekâmül eder, fakat daire-i nev'iyetten çıkmaz.

Bu kazıyye mevalid-i selasenin yani enva'-ı maden ve nebat ve hayvanın umumuna şamildir. Mesela armudun bidayetinde bulunan ahlak dediğimiz yabani armut gerek arzın istidadı, gerek bir kimsenin bazı tedabir ile terbiyesi sebebiyle tekâmül ederek güzel ve leziz, daha iri daneli meyve verecek bir mertebeye gelebilir; yoksa hiç bir zaman meşe ağacı tekâmül ile armuda ve armut kiraz ağacına inkılâb etmez.

Bunu meadin bahsinde de söylemiş idik ki aslen akik [7b] yakuta ve nefes elmasa tahavvül etmez, ancak her birinin ednası, evsatı ve âlâsı vardır; işte bu da her nev'in kendi nev'iyeti dairesinde tekâmül ettiğini isbata kâfidir.

Mevalid-i Selasenin Üçüncüsü Olan Hayvan Enva'ı

Ber-vech-i beyan arzın tekâmülüyle enva'-ı nebat tehaddüs ederek alemimizde hayvan yaşamak kabiliyeti tahakkuk edince berren bazı arazi-i ratibe "tîn-i lâzic" ve "hamain mesnûn" haline gelmekle ânifu'l-beyan dahilî ve haricî hararetin tesiratından bir takım hayvanat ve haşerat-ı araziye tekevvün etti ve derece derece tenevvü' ve tekessür eyledi ve böylece müddet-i medide geçti ve arz üzerinde bunların fevkinde olan hayvanat taayyüş etmek kabiliyeti tahassül etti. Hayvanat-ı zevatu'l-fikr, sonra hayvanat-ı zevatu'l-ercel ve zevatu'l-ecniha 'ale'd-derecat tekevvün ettiler. Ve yine akdemînin kavlince gayet-i kemal-i hayvan olan maymun tekevvün etti ve şeklen [8a] ve halen birbirinden farklı enva'ı peyda oldu.

Kudemadan bazıları indinde bu mahlûk, hayvan-ı gayr-ı âkil ile insan beyninde berzahtı. Çünkü gayr-ı âkil ve gayr-ı natık olduğu ve ekser elleriyle beraber çâr-pâ olarak yürüdüğü için hayvana ve his ve tahassüs cihetiyle diğer hayvana faik ve dilediği vakit iki ayak üzre yürümek ve elleriyle iş görmek ve nef' u zarrını diğer hayvandan daha ziyade müdrük olup hile etmeyi bilmek cihetiyle de insana şebih ve karibdir; bu cümle ile beraber hayvandan başka bir şey değildir, gerek şeklen, gerek teşkilat-ı bedeniyesi itibarıyla insana tamamen muvafakatı olmadığı ulema-yı teşrih nezdinde de müsellemdir.

Benaberin insanın evveli olmak kabiliyeti maymunda yoktur ve olamaz çünkü insan zatına has olan bir takım evsaf-ı âliye-i mümtazesıyla başka bir mahlûk, maymun zatına [8b] has kâffe-i evsafıyla başka bir mahlûktur.

Her şey tekâmül ile başka bir şey olamayacağını ve emsalinin gayr-ı vaki ve gayr-ı meşhud ve Darvin ve mütabi'lerinden başka kimse söylemediği cihetle gayr-ı menkul olduğunu müdellelen söylemiştik Darvin'in sözü de hemen bir nazariyeden ibaret olmakla sıdk u kizbi muhtemel bir haber makamına bile kaim olamaz.

Çünkü istinad ettiği nokta mücerred zandır. Zannın racihi bile yakın ifade etmek şöyle dursun bir ilm-i zaife bile medar-ı istinad olamaz. Ben eminim ki bu ve bunun emsali nazariyatın ashabı bile kendi nazariyelerinden intac ettikleri ilm ile vicdanen mutmain değillerdir.

Bu yüzdendir ki ulema ve hukema-i nazar ve bilumum felasife her manasıyla mezheb ve mesleklerinde muzdarib ve ahkâm-ı mezheplerinde teşevvüşlerinden sözleri yekdiğerini nakz ve her biri diğeri tahtie etmekten hâlî kalmadıkları eserlerinde görülüyor, bunun [9a] en celî bir burhanı bazen kendi tilmizleri bile üstadlarının mesleğini istihfaf ile terk ve hilafına kail oluyor ve külliye zıddı olan bu mesleğe salik olduklarına kendi eserlerinde meşhud olan muarazât ve mücadelât-ı şedideden anlaşılıyor.

Sadede avdet

Darvin ve bilumum maddiyyûn ve ekser tabiiyyûn mutlaka bilcümle eşyayı birbirinden çıkarmakta ısrar ediyorlar. Ve mebdeden ila-gayr-ı nihaye kâffe-i mevcûdatın müteselsilen birbirini tevlid ederek peyda olduğunu iddia ediyorlar. Evet tevlid sahihtir; tevlid ve tevellüd kanunu caridir. Lakin "Her şey kendi cinsinden, mislinden gayrısını tevlid etmez" kaidesi de usul ve kavaid-i hikmetten bir usuldür. Ve 'inde'l-hükema mecma'un-aleyhtir. Hiç bir vakitte inek deve doğurmaz. Ve arslan leylek tevlid etmez.

İstidrad

[9b] Kısrağın katır doğurması mevzu-i bahs olamaz, çünkü babası olan merkeb dahilî ve haricî teşekkülât-ı bedeniyeleriyle yekdiğerinin min-küllî'l-vücut mislidir. Surette bile müşabehet vardır; mea'-zalik tevlid ettiği şey min-vechin kendine müşabih ise de akimdir. Katırda intac yoktur, kendi gibi bir katır, yahud başka bir hayvan doğuramaz. Binaenaleyh katırda silsile-i tevlid

ve tevellüd munkatıadır. Bahsimiz ise tevlid ve tevalidin teâkubuyla silsilenin bilâ-inkıta devamındadır yoksa alem zî-ruhdan hâlî kalır.

Hilkat-i Adem ve İntişar-ı Nev'-i Beşer

Hülasa arzın tekâmülüyle mevalid-i selaseden nebat ve hayvan madde-i arz olan maden gibi tehaddüs ve tekevvün ederek her biri ayrı ayrı tenevvü' ile tekessür etti. Hatta her nev' bir cins hükmünü aldı. Çünkü her nev' kendi nev'iyeti dairesinde tekrar [10a] tenevvü' ederek bir takım nev'ü'n-nev'ler peyda oldu. Evvela nebat cinsi sâklı ve sâksız fasılalara inkısam, keza eşcar-ı gayr-ı müsmire bir takım hasayisle, ve eşcar-ı müsmireden her biri bir güne faide ve sıfat-ı mümeyyizesiyle tenevvü' ederek keza fasilelere ayrıldı. Bunlar gibi cins-i hayvanda da nev'ler tekessür etti; yani her nev' kendi nev'iyeti dairesinde tenevvü' ile çoğaldı; mesela filin enva'ı, devenin, atın ve haşerattan hayye ve sairenin bir takım enva'ı zuhur etti; bunda menatik-ı arzın ahval-i tabiiyesi ve tesirat-ı âb u hava ve sairenin dahil olduğu da erbab-ı ilm u fen beyninde mevzu-i bahs olarak ekser erbab-ı ilim nezdinde teslim edildi. İşte bu suretle arz kendinde ve üzerindeki mevcûdatla tekemmül ederek mamur olup artık insan tekevvün ve taayyüş edebilecek bir hale geldi ve âtiyen beyan edileceği vechile cism-i Adem tekevvün etti. Zira âlem bir hâkim ve zâbit âkilin vücuduna ihtiyaç kesbetti. Binaenaleyh eb-i evvel-i insan [10b] olan Adem bir mahlûk-ı müstakil olarak yaratıldı. Bunun için diyoruz ki insan mahlûk-ı müstakildir. Yani cinstir, hayvandan nev' değildir.

Keyfiyet-i Hilkat-ı Adem

Keyfiyet-i hilkat-i Adem'e gelince bunda da bir çok bahisler vardır. Ezcümle kütüb-i münzele-i ilahiyedeki haberler Adem'in arz üzerinde topaktan halk olunduğunda kati lakin mücmeldir.

Bunların mükemmel ve mufassalı bulunan Tevrat'a bir takım İsrailiyat da karıştığından dolayı âyât-ı Tevrat'ı bunlardan tefrik edip bir hüküm çıkarmak mümkün değildir.

Ancak insanın türab-ı arzdan halk olduğu ve taraf-ı ilahîden kendine ruh nefh edildiği ve cennete idhal olduğu ve Havva'nın vücud-ı Adem'den iştikakı sarahaten anlaşılıyor. Yalnız Hz. Adem'in idhal olduğu cennetin cânib-i meşrikde Aden'de hassaten Cenab-ı Hak tarafından Adem için [11a] gars edildiği kayd oluyorsa da bunun Tevrat müfessirlerinin ilavesi olmak muhtemel görülüyor. Çünkü görebildiğim kütüb-i mukaddesede bu kaydı

Tevrat'tan başkasında ben görmedim. Hususen Kur'an-ı Kerim'de ale'l-ıtlak cennet tabiri buyurulmuştur. "Aden" kelimesi, 'ayn'ın fethi ve dal'ın sükûnuyla [Adn] "mahall-i karar" ve "sükûn" manasına olup uhrevî cennetin de evsafındandır. Lakin Tevrat'taki "canib-i meşriktâ" kaydı bu tevcihe mani teşkil ediyor; binanealeyh dal'ın fethiyle [Aden] maruf beldenin ismi olması zihne tebadür ediyor. İşte bu sebeple kayd-ı mezkûrun Tevrat'ta münderic olmasına ihtimal görülüyor.⁴⁴

Kur'an-ı Kerim'de ise "Kulna ya Âdem'üskûn ente ve zevcuke'l-cennete"⁴⁵ [11b] buyurulmuş, bu ayet-i kerimede "el-cenne" kelime-i kerimesi kaide-i lisan-i arabîye muvafık olarak bazı tevcihatı kabil olduğu zahirdir. Çünkü lam-ı tarif maani-i müteaddide ifade eder. Binaenaleyh Kur'an-ı Kerim'i bi'd-diraye tefsir eden müfessirler vücuh-ı adide beyan ederek her biri bir vechi iltizam etmiştir; ancak bi'r-rivaye tefsiri iltizam eden mütekaddimin "el-cenne" lafzını ale'z-zahire kabul ile inde'l-müslimin mahud olan cennet olduğuna kail olarak tevil ve tevcih semtine gitmemişler ve bu bâbda bahsi, zuhur-ı ihtilafı düşünerek terk ile sükûtu iltizam etmişlerdir.

Müteahhirine gelince bunların zamanlarında bazı muterizler ve melahide peyda olduğu cihetle bundan bahse lüzum görmüşler ve kavaid-i lisaniye dairesinde bazı tevcihat ve tevilatı tecviz eylemişlerdir.

Ez'an-cümle ekser ulema-ı a'lam bu bâbda varid olan edille-i nakliye müteaddid, [12a] bazen de mütearız bulunduğundan ve her suretin kudret-i ilahiyeye nisbeten mümkün olduğundan bir hükm-i kati verilemeyeceğini derpîş ederek tevkifi tercih etmişler; bununla beraber bazı ulema da "Hz. Adem'in idhal olunduğu cennet arz-ı Filistin'de, yahud Kirman ile Faris beyninde, yahud Yemen'de Adem aleyhisselamı imtihan için yaratılmış bir cennet-i mahsusadır" demişler.

Bunlardan Ebu'l-Kasım el-Belhî ile Ebu Müslim el-İsfehanî tahsis-bi'z-zikr edilmiştir. Mutezile de bu vechi iltizam etmişlerdir.

Bu akvalin hiç biri de Kur'an-ı Kerim'e muhalif ad edilerek erbabı tekfir edilemez. Çünkü Kur'an'da sarahat-i katiye yoktur. Akval-i mezkûrenin her biri de bir vechile nass-ı kerime tatbik edilmeğe muhtemeldir.

⁴⁴ Tevrat'ta Aden'nin canib-i meşriktâ diye mukayyed olmasından da medrec olması ihtimali kuvvet bulur. Çünkü elyevm Aden namıyla maruf olan belde, Tevrat'ın mahall-i nüzülu olan Mısır ve Tür-ı Sina'ya nisbeten şarkta değil hatta cenub-ı şarkide de değil de cenub-ı şarkıye yakındır. Yahut kadimde Aden namında başka bir mahal var imiş de şimdi bilinmiyor.

⁴⁵ Bakara Süresi, 2/35, "Ey Adem sen ve eşin cennette oturun (...)" (haz.).

Hız. Adem'in cisminin keyfiyet-i hilka bahsine gelince bunda da ulema-i şer' ikiye ayrılır ki biri mütekaddimin ve biri müteahhirindir.

[12b] Mütekaddimin cennet bahsinde olduğu gibi nusus-ı Kur'aniye ve ehadis-i nebeviye ve âsâr-ı menkuleyi zahiri üzerine kabul edip tevîl ve tevcih hususunda mübahase ve mücadelede tevakkî etmişlerdir.

Müteahhirin bu bâbda bazı akval serd ile beraber hükm-i kati vermemişler ise [de] hukema-i İslâmiye bunun keyfiyetinden bazı güne bahisle bir kaç suret beyan etmişler; bunlar da heman birer nazariye derecesinden ileri geçememiştir. Binaenaleyh vicdana kanaat bahşedecek bir ilim ifade edemezler; maa-haza bunların cümlesi de kaillerini tekfire sebep olamaz zira bu bâbda da nusus-ı Kur'aniye kavaid-i lisaniye hasebiyle vücûh-ı kesireye tevfiik ve tatbik edilmeye mütehammil ve müsaittir. Yalnız şunu ihtara lüzum vardır ki mecmu'-ı kütüb-i münzele-i sabika ve ulema-i ümem-i salife ve Kur'an-ı Kerim ve ulema-yı İslamiye, Adem'in topraktan halk olduğunda müttehiddir. Ancak Kur'an-ı Kerim'de toprak dört isimle yâd olunmuş olmakla tereddüde düşmek lazım gelmez. [13a] Çünkü esma-i mezkûre bi-hasebî'l-meratib toprağın isimleridir. Binaenaleyh bunda tehalûf ve tenakuz melhuz değildir.

Esma-ı mezkûreden biri "haleka'l-insane min salsâlin ke'l-fehhâr"⁴⁶ ayetindeki "salsal" lafzı; diğeri "hüve'l-lezi halekaküm min türabin"⁴⁷ ayetindeki "türab" lafzı; üçüncü mertebede "hüve'l-lezi halekaküm min tîn"⁴⁸ ayetindeki "tîn" lafzı; dördüncüsü de "min hamein mesnûn"⁴⁹ kavli-i kerimindeki "hamein mesnûn" kelimesi. Bu dört isim toprağın esna-yı tekâmülünde dört mertebedeki isimleridir. Yani asıl menşe-i cism-i Adem olan toprağın tekevün-i cism-i Adem'e salih olabilme için geçirdiği edvar-ı tekâmülünde taayyün eden etvar-ı erbaadaki isimleridir. Şöyle ki:

Toprağa "salsal" ismi arzın teşekkül ve tesallübünden sonra soğumağa başladığı halinden kinayettir ki sert kerpiç halinde olup ateşte pişince çömlek gibi sada verecek halidir.

[13b] Bundan sonra nice zaman murur ederek "türab" malum haline gelmiş, sonra yağmurlar nüzulünde teraküm eden rutubattan "tîn" haline ve bu halin imtidadıyla "hamein mesnûn" haline girmiştir.

⁴⁶ Rahman, 55/14, "İnsanı ateşte pişmiş gibi bir kuru çamurdan yarattı." (haz.).

⁴⁷ Mü'min, 40/67, "O sizi topraktan yarattı (...)" (haz.).

⁴⁸ En'am, 6/2, "O sizi çamurdan yarattı (...)" (haz.).

⁴⁹ Hicr, 15/33, " (...) kuru bir çamurdan (...)" (haz.).

İşte bu mertebe-i ahirede cism-i Adem'in tekevvünü istidadı teheyü' etmiştir ki işaret tarikiyle "hammerat tînetü Âdem bi-yedeyy erba'ine sabahen"⁵⁰ hadis-i kudsîsi bunu mübeyyindir. Bu hadis müteşabihat-ı ehadisten olmağla tevcih ve tevil edilir. Zira Cenab-ı Vacibu'l-vücut a'za ve cevarihten münezzehtir. Bu halde "yedeyn" den murad "iradet ve kudret" dir. "Kırk sabah" kırk gün demektir. Ancak bu günler bizim bu âlemimizin günleri değil eyyam-ı ilahiyedir.

Eyyam-ı ilahiye müteaddid ve muhtelif imtidaddadır. Bunların "eyyam-ı Rabb" in "ve inne yevmen 'inde rabbike ke-elfei senetin mimmâ te'uddün"⁵¹ kavli keriminde beyan buyurulduğu üzere bir günü [14a] bizim senelerimizle bin yıldır. Bir de "eyyam-ı mearic" vardır ki Sûre-i Mearic'te "fi yevmin kâne mikdaruhu hamsîne elfe sene"⁵² kavli keriminde beyan buyurulduğu üzere bir günü bizim senelerimizle elli bin senedir. Hadis-i kudsîdeki kırk gün bu günlerden hangisidir bilemiyoruz; tekvin-i vücud-ı Adem için bi't-terbiye tekâmül eden toprağın edvar-ı tekâmülü eyyam-ı mezkûreye göre 40.000 sene, eyyam-ı mearice göre iki milyon sene olur. Bilmem ehl-i fen hangisine muvafakat eder. İntiha.

Yalnız bu bâbda rical-i sūfîyeden ehl-i keşf u şuhud olan bazı ulema ilm-i hakikatin beyanatı akıl ve nakil ve hikmete tevfiq ve tatbika müsaid ve mükevvin-i kâffe-i mevcûdat olan Sani'-i alim-i hakimin tekvin-i mahlûkatta vaz' ettiği kavanin-i kudsiye-i ilahiyeden kanun-ı tabiata muvafik olmağla burada yalnız onu melhuzen ve mücmelen arz ediyorum. Bu hususta arif-i müşarun ileyhın beyan ettiği şeyden anlaşılın şu ki: Hz. Adem'in vücudu [14b] arz üzerinde bir sanatkârın çamurdan desti yapması gibi bir heykel olarak tasvir edilmiş olmayıp evvelce beyan edildiği vechile ber-mukteza-yı kanun-ı tabiat toprağın mebd-e-i meratibi olan salsaliyetten bi't-tekâmül hamein mesnûn haline geldikten sonra bu hamein mesnûn içinde tekevvün ve tasavvur etmiştir. Bu tekevvün ve tasavvur bir dane veya çekirdeğin toprağın altında mestur olduğu halde infilak ederek nebat veya şecerin kökü teşekkül ettiği gibidir. Filhakika hilkat-i Adem de bu suretten sonraya muvafıktır. Nitekim Sûre-i Nuh'da Cenab-ı Hak hilkat-i beşerdeki kudret ve hikmet ve sanatı beyan ederek "vallahu enbeteküm mine'l-ardi nebaten"⁵³ buyurup;

⁵⁰ İbn Ebi Cumhur, *Avalilil-leâli*, IV, 98, <http://ar.lib.eshia.ir/11013/4/98>, (Erişim Tarihi: 16.12.2018). "Adem'in toprağı kırk gün bekledi. (Allah onu yarattığı toprağı kırk gün bekletti.) (haz.).

⁵¹ Hacc, 22/47, "Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir." (haz.).

⁵² Mearic, 70/4, "Miktarı elli bin sene olan bir günde (...)" (haz.).

⁵³ Nuh, 71/17, "Allah sizi yerden nebat bitirir gibi bitirdi." (haz.).

“nebaten” “enbaten” manasına olduğu tefasirde tasrih edilmiştir. Tercümesinde “Allah sizi yerden bitirmekle bitirdi” denir. Bu tabir Hz. Adem’in kalıbı hamein mesnûn halindeki toprağın altında mestur olarak tekvin buyurulduğunu ifade eder. [15a] Hazret-i müşarun ileyh bu beyanında keyfiyet ve suret-i tekevvün ve teşekkül ve tasavvuru şöyle ifade ediyor ki hulasası toprak enva’-ı miyahın takriben bir mil murabba’ı münhat bir mahalde terakümüyle bir müddet kalarak hamein mesnûn haline geldiği vakit derununda vücud-ı Adem’i tekevvün ve teşekkül ve tasavvura başladı, derece derece suret-i tekemmül ederek kabil-i hayat olacak mertebeye yani malum olan cesed-i insanî haline geldi ve ‘uruk u ‘izam teşekkül etti, böylece tekâmül edince hayat seyeran ederek üzerindeki toprak infilak ile vücud-ı Adem zahir oldu; bir müddet bir kimsenin firaş-ı istirahatinde yattığı gibi yattı; sonra hareket başladı ve kalktı. İşte bundan sonra cennete idhal edildi.

Arif-i müşarun-ileyh mahall-i tekevvün-i tıynet-i Adem’le tekevvün-i vücud-ı Adem’i vaki olan mahallin arz-ı Şam’da olduğunu ve meratib-i tekâmüldeki müddetleri ve sair bazı ahval-i maneviyeyi de beyan ediyor ise de [15b] bunları herkesin anlayamayacağından beyhude itnab-ı makal edilmemek için zikri terk edildi.

Yalnız şurası şayan-ı zikirdir ki ehl-i edyan indinde musaddak olduğu üzere Adem aleyhisselam ba’de’t-tekevvün arzdan kıyam ettiğinde akıl ve ilim ve iradet ve nutukla muttasıf bir recül-i kâmil olarak kıyam etti. Yani arzda bir cenin gibi tekevvün edip de sonradan bî’t-tedric büyüyerek mertebeli reculiyete vasıl olmadı ve bu kemal zat-ı Adem’de “ve nefahtü fihi min ruhi”⁵⁴ ayetinde beyan buyurulan ruh-ı izafinin nefhiyle defaten tahakkuk etti; bu hususta tekâmül-i tedricî yoktur, bunu ayette ayrıca beyan edeceğiz. Bazı ulema nazarında “İnnallâhe haleka Ademe ‘alâ sûretihi”⁵⁵ hadisindeki zamiri Adem’e irca etmesi bu mülahaza üzerinedir ki kavaid-i lisana da muvafık ve makuldür.

Cedde-i ulâmız olan Havva’nın vücud-ı Adem’den halk olunmasına [16a] gelince Kur’an-ı Kerim’de “ve haleka minha zevceha”⁵⁶ ayetiyle bazı ehadis-i nebeviyenin zahirinden ahz ile elsine-i ulema-i şer’de Adem’in sol eğesinden halk olduğuna dair olan beyanat esas itibarıyla doğru fakat gayetü’l-gaye mücmeldir. Tafsili müşarun ileyhanın canib-i eyser-i vücud-ı Adem’den halkı aynı bir ağacın bedeninden şah sürmesi gibidir. Şöyle ki:

⁵⁴ Hicr, 15/29, “İçine ruhumdan üflediğim zaman (...)” (haz.).

⁵⁵ Buhârî, İsti’zan, 1, “Allah Adem’i kendi suretinde yaratmıştır.” (haz.).

⁵⁶ Nisa, 4/1, “ve ondan eşini yaratan (...)” (haz.).

Adem aleyhisselamın sol böğründe bir şiş peyda olarak büyümeye başladı hatta Adem bundan bazı güne elem de hissetti. Bu şiş büyüyüp bir çıiban haline gelerek açıldı ve Havva'nın madde-i vücudu hurma ağacından zuhur edib "Cummar" tesmiye edilen şahm-ı nahleye şebih ve bir insan başı şeklinde zuhur ile Adem'den ayrıldı ve büyüyüp bir kadın oldu ve Adem ânınla istînas etti. Bundan sonra cins-i beşer bunlardan tenasül tarikıyla tekessür etti ve dünyanın sonuna kadar bu suretle devam eder.

[16b] Bir de ba'de nefh'ı-ruh, zat-ı Adem'de tekâmül yoktur demiş idik. Evet, yoktur. Maddilerin, tabiîlerin zehabı gibi Adem aleyhisselam hilkatinden sonra gerek kendi ve gerek evladı bir zaman arz üzerinde sair hayvanat gibi hal-i vahşet ve behimiyette yaşayıp da yavaş yavaş kendi nefsinin idrakle tekâmül ederek insaniyet mertebesini bulmadılar. Bazı ulema-i garbın âsârında "İbtidai insanlar" gibi tabirle işaret edilen bu noksandan Adem ve ensal-i karibi müberradırlar. Evet bir ibtidailik vardır ve tekâmül de münker değildir. Lakin ibtidailik ve tekâmül, zat-ı Adem'de ve insaniyette değildir; levazım-ı hayat-ı dünyadadır. Yani libas ve taam ve alat ve edevat gibi lazıme-i hayat olan eşya ve keyfiyet-i taayyüşdedir. Bu bâbdaki tekâmül ve terakki ulema-yı tarih ve sairenin âsârında ve peyderpey keşf edilen ve elyevm edilmekte olan âsâr-ı kadimede re'yu'l-ayn görülüyor. Hatta bu tekâmül ve terakki ve teali devamla bu günkü mertebe-i [17a] kemale gelmiş ve ba'dema dahi devam edecektir. Yalnız şunu itiraf lazımdır ki vefat-ı Adem'den sonra murur-ı zaman ile umumen değil bazı evlad-ı Ademin bu'd-i ahd sebebiyle cehl istila ederek evdiye-i dalaletle düşmekle hayvan değil belki siba' derekesine kadar tenezzül etmiş ve vahşiyetin dereke-i süflasına düşmüş ve vücudları insaniyete ar u ayb olmuşları da vardır. Ancak bunların da aralarında ba's olunan enbiya ve yetişen ulema ve hukemanın irşadıyla kısmen insaniyete avdet edenleri bulunur. İşte bunların nefislerinde tekâmül ve terakki ile teali etmek mülâhaza edilebilir ise de bu ba'de't-tereddi olmağla bahsimizden hariçtir. İnsanda her bir kemali idrak istidadı gibi maatteessüf pek mühlik bir tereddi istidadı da galiben mevcût ve elyevm âsâr-ı müessifesi meşhuddur. Görüyoruz ki insanlar arasında insan suretinde neler var ve insan ne derekeye kadar düşebilirmiş.

[17b] Sadede Rücû

Darvin ve mütabi' ve muvafıklarını bu garib nazariyeyi icad ve kabule sevk eden şey her ne olursa olsun muma ileyh böyle daire-i akıldan çıkaracak kadar kuvvetli ve nafiz ve böyle bir mütefennin ve mütefekkir feylesofun

nefsinde icra-yı tesir ile kendi aslını ve nesebini tahkir ve tezlil ve tezyife kadar sevk etmesi ve böyle bir tenezzülü ona kabul ettirmesi tasavvur olunamaz. Ve buna bir zuhul eseri de denilemez. Bu olsa olsa kesret-i iştiğalat-ı zihniyeden dimağına arız olan bir hastalık ve ihtilal eseri olabilir. Çünkü biz Allah diyoruz -ki ayn-ı hakk u hakikattir- o isterse kudret-i fatra-i imya desin isterse tabiat desin demek ki mevcûdat için bir hâlik, bir fâtır, bir mevcûdun vücûduna kailiz ki o hâlik, fâtır, mevcûd, bu kadar lâ-yu'ad ve lâ-yuhsâ eşyayı icadda bir gûne mani ve müşkile tesadüf etmemiş de maymunu [18a] icad ettiği gibi re'sen bir insan icad etmekten ne sebeble aciz olmuş ve ne için insanı maymundan yapmağa mecbur olmuş? Hiç bir akıl ve âkil bunu kabul edebilir mi? Demek ki dimağında tehdüsüne zahib olduğumuz maraz-ı meçhul kendini, bir hususu etraflıca düşünüp de onun hakkında bir hükm vereceği esnada husus-ı mezkûrun kâffe-i ahval u evsaf ve vücûh-ı mahsusasını nazar-ı itibara alarak vereceği hükmü ona göre vermek iktidarından düşürmüş. Heman bâdiyu'l-emr hatırına gelen şeyi ilk tahattur ettiği vechi üzerine düşünüp vücûh-ı sairesinden gafil olduğu halde i'ta-yı hükm ediyor. Binaenaleyh böyle akl u hikmet ve tabiata muhalif ve sahibine kendi cinsini ve haseb ve nesebini muhakkır ve zill-i hevan-ı hakarete mahkum eden bir re'y u hükmü kabul hatiesine düşürüyor.

İnsan için her hangi tabaka ve sınıfından bulunursa bulunsun [18b] haline ve derecesine göre bir izzet-i nefis vardır. Ve insan her ne kadar dîn ve süfli bir tabakada bulunursa bulunsun bu haslet üzerine mecbuldür. Herkes ana, baba ve kavm u kabilesiyle öğünür, hatta bunlar şerefsiz ve belki mat'ûn bulunsa, onlara ne yapıp yapar bir cihet ve suretle bir meziyyet bulmağa çalışır. Bu haslet kâffe-i efrad-ı insanda meşhuddur. Nasıl olur da insan insanlığını unutup da "Ben maymunun torunuyum" demeği intac eden bir felsefeyi kabul eder! Adem mutlak bir şeyin mütekâmilidir demek lazımsa maymun gibi sefil ve mezmum ve nâ-pak, kabihu's-sûre[t] bir hayvanın mütekâmilidir diyerek kendini ve mecmu'-ı nev'-i insanı tahkir edeceğine ve eğer mutlaka her şeyi bir diğer şeyden çıkarmak kendi usul-i felsefesince lâbüd ise, filhakika keyfiyet-i tekevün vücud-ı Adem'de bast u beyan edilen surete nisbeten kalb-i ayanın imtinana mebni baîd belki eb'ad ise de, Arapça [19a] "yebrûhu's-sanem" Farisî'de "mürdüm-i kiyah" tesmiye edilen ve avamın "yebrûhu's-sanem" lafzından tahrifle galat-ı fahiş olarak "Abdüselam" dediği nebatın kökünden çıkarsaydı daha ehven ve daha akla yakın olur ve bu suretle gerek kendini ve gerek ben-i nev'ini maymunun torunudur demekle tahkir ve tezlil töhmetinden de kurtulurdu. Çünkü

mezzim ve murdar bir hayvana nisbetten pak bir nebata nisbet, nezahat-i asla delalet ettiğinden min-vechin ehven olurdu ve ulema-yı İslamiyeye karşı da "vallahu enbeteküm mine'l-arzi nebaten" ayetiyle ihticac edebilirdi.

Müsellemtandır ki bir kimse bir kimseye maymun dese aleyhinde zemm u kadh davası ikame eder. Ve takbih u tahkir edilmek istenilen bir kimseye maymuna benziyor denir.

Şimdi düşünelim hangi âkil ve nezihu't-tab' bir kimse [19b] kendi ceddinin maymun olmasına razı olarak kabul ile bunun sıhhat ve vakıa mutabakatını iddia eder; düşünmez ki bu dava bilâ-beyyine sırf mahsul-i zann u tahmin ve hayalat-ı vehimenin iras ettiği infialat-ı nefiseden münbais bir halet-i maraziye-i dimağiyedir.

Tebyîn

Yebrûhu's-sanem kökü kâffe-i azası tam olarak insan suretinde teşekkül eden bir nebatın ismidir. Hakim-i maruf Davud Antakî *Tezkire*'sinde "yebruh" lafzının "zû-ruh" yani ruh sahibi manasına kelime-i Süryaniye olduğunu yazmış. Tafsili, *Tezkire-i mezkûrede* ve ekser kütüb-i lugatte bilhassa *Tercüme-i Kamus* ve *Burhan-ı Kâti*'da görülür. Ve "yebruh"n Süryanide "zû-ruh" manasına olması bahsimize münasebeti olmağla şayan-ı teemmüldür.

Darvin'in bu nazariyesi ve bu hükmü ve bu akidesi aynıyla [20a] mensup olduğu Türk kavm-i necibinin neşetindeki kuvvetin ve celadet ve şecaati i'lam ve tasvir ve tesbit edeceğim diye "Türk'ün babası kurttur" diyen ahmakın ibraz-ı fazilet etmesine benzer. Evsaf-ı âliye-i mezkûreyi insanın zatında bulamayıp da kurttan teverrüs ettiğini tasavvur ve iddia ve tefevvüh etmek sade kendini değil de umumen hemcinsini de tahkir ve tezlil olacağı bir emr-i bedihî olduğu halde bunu taakkul edememek bir insan için büyük bir cehl ü hamakattir.

İ'tizar

Biz müslümanlarla umum ehl-i kitab kâffe-i mevcûdatın hâlik ve mucidi Allah azımuşşan olup mecmu'unu kendi iradet ve kudretiyle dilediği gibi halk u icad eylediğini mu'tekid ve bunun üzerinde sabit olduğumuz halde, bu muharrir-i acizin mübahesat esnasında mevcûdatın halk u icad ve tekvin u ihdasını ve söylerken daima "tekevvün" ve [20b] "tehaddüs" gibi tabirlerle ifade ettiğim bir gûne eser-i zuhûl olmayıp kasdîdir. Bunun da sebebi mübahese ve muhatabımız yalnız erbab-ı edyanla olmayıp umumi

olmasıdır. Çünkü bazı felasife ile tabîler ve maddîler ve bunların mütabi' ve mukallidleri ilim u irade sahibi fail-i muhtar, vacibu'l-vücud bir hâlik-i kâdirin vücuduna kâil olmadıklarından onların tabirlerini kullanmağla te'nis ve teelüfleri icab-ı maslahattır. Bunda dinî bir mahzur da yoktur. Zira bizim itikadımızda her mütekevvin için bir mükevvin ve her mütehaddis için bir muhdis olmamak muhaldir. Hiç bir şey kendi kendini tekvin ve icad ve ihdas edemez. Çünkü esna-yı keynûnet ve vücûd u hudûsunda kendi henüz yoktur, kim tekvin ve ihdas edecek? Binaenaleyh bizim "tekevvin" tabirimiz de "mükevvin" ve "tehaddüs" tabirimizde "muhdis" in zikri mevcûd olmağla tabiratımız mu'tekidatımızı nâkız [21a] değildir.

Şu da ehl-i lisan indinde malumdur ki tekevvin ve tehaddüs, tekvin ve ihdas fiillerinin mutavi'leridir "kevventehu fe-tekevven, ahdestehu fe-tehaddese" denir. Bunda yalnız lafz ve kelimenin zahiriyle musahibimizi teneffür ve tevehhüşten vikaye ile te'lif-i kulub kastedilmiştir.

Hatime

Buraya kadar serd edilen mübahase ve münazarattan tebeyyün eder ki makalemizin evvelinde arz ettiğim vechile tekâmül kanununu ve Darwin nazariyesini red ve kabul hususunda müteşerrilerle maddî ve tabîlerin bila-teemmül red ve kabulleri şayan-ı itibar değildir. Her iki taraf da asabiyete mağlup olarak meseleyi tetkikte itina etmemişler belki bi'l-kasd tetkikten i'razla reddedenler red hususunda, kabul edenler kabul hususunda bila-reviyye ısrar etmişler belki de hâlen ve istikbalen [21b] böylece devam edip gideceklerdir. Acaba her iki taraf da düşünmezler mi ki bu bir kuru inatlar ile yaptıkları şey kendi mezheb ve mesleklerine nusret ve hizmet değil muhakkak ihanetle za'f u inhizamına sebep olmaktadır; bu hal itiraf-ı acz demektir.

İşte buna binaen tarafeyne diyorum ki: Evvela müteşerri'ler iyi bilmelidirler ki din-i İslâm'ın umde-i metin ve kanun-ı la-yetegayyeri olan Kur'an ve onun âmir olduğu şariat-i mukaddese-i İslâmiyede, a'mal-i ubudiyet-i müstesna olmak üzere, akıl ve hikmete muhalif bir hüküm yoktur. Yalnız vech-i tatbikini bilmek için taharri ve taammuk lazımdır. Heman sırf zevahire binaen kat'î söz söylemek bir âlim-i müteşerria yakışmaz.

Saniyen mütefekkir geçinenlerden maddiyyün tarafından her söylenen söze sırf takliden ittiba'la bila-tahkik mücerred asrîlik namına onların mezhebini tervic etmeye çalışanlar da bilmelidirler ki [22a] umum kütüb-i münzele ve şerayi'-ı ilahiye -sözümüz tahrif ve tağyirden masun olanlar

hakkındadır- hususen nüzûlu anından beri mahfûziyeti delail-i akliye ve nakliye ile sabit ve sübûtu umûm ehl-i insafın taht-ı tasdikinde bulunan Kur'an ve şeriat-ı İslâmiyede muhalif-i akıl u hikmet görülen ahkâm ve mesail haddizatında akl u hikmete muhalif olduğundan değil, muhakkak noksan-ı bida'a ve tetkik, tahkikinde tekâsül sebebiyle sû-i tefehhümden neşet eden bir hatîe yahud taassub mezhebi ilcaatıyla li-garazın sû-i tefsir veyahud bazı hevaî-meşreb ve hafif kimselerin heva vü hevesat-ı nefسانيye ve şehvât-ı hayvaniyeleri muktezıyatı ahval u a'mal ve ef'al-i mezmumeyi icrada kuyûd-ı şer'iyeden kurtulup serbest yaşamak için icad edilen bir iftiradır. İşte bu yüzdendir ki setr-i 'ayb için heman "din mani-i terakkidir" kazıyye-i mecruhası bir hikmet-i baliğa imiş gibi ortaya sürülüyor. Ne diyelim, düşünülüyor ki bu sözü [22b] evvela kim söylemiş ve nerede söylemiş ve niçin söylemiş ve dinden muradı hangi dindir.

Zerre kadar insafı olan kimse bilir ve itiraf eder ki bunu söyleyen kendi dininin bir takım ruhban ve ahbarın tağyirat ve ilavetiyle tamamen değişmiş ve kudsiyet ve nezahat ve ulviyet-i asliyesinden külliyyen teba'üd etmiş olan nasraniyet ve yehudiyet-i hazıranın ihtiva ettiği hurafat-ı bâtilanın tazyikinden usanmış bir frenk ve söylediği mahal de Avrupa biladından biri. Ve böyle söylemesinin illeti de rehabîn ve ahbarın menfeat-ı dünyeviyelerini muhafaza için her şeye fuzuli müdahaleleri, dinden murad da arz ettiğim gibi nasraniyet ve yehudiyet-i hazıradır; bu surette ben de diyorum ve cümle nâsı da işhad ediyorum ki "din mani-i terakkidir". Lakin elyevm âlâ-aslihi mahfuz ve mevcûd olan din-i mübini Muhammedî değil, evet din-i mübini Muhammedî asla ve katiyen mani-i terakki değil [23a] belki şiddetle terakkiyi âmir ve tarik-i terakkiye saik ve müşevviktir. Bunun aksini iddia edenlere sorarız ki din-i İslâm ve şeriat-ı İslâmiyenin hangi hükmü, hangi şeyde terakkiyi men' ediyor, buna cevap yok.

Eğer iddiaları bir ilme ve ahkâm-ı Kur'aniye ve mesail-i şer'iyeye vukuf ve ıttıla'a müstenid ise niçin bu manileri tayin ve tasrih etmiyorlar. İsteriz ve intizar ederiz ki bu mani ve memnu'ları bize birer birer vazıhan söylesinler. Yoksa yalnız bir iddia ve mücerred acz ve ahkâm-ı şer'iyeye adem-i vukuf ve ıttıla'larını itirafdan başka bir şeye hamledilemez. Yahud bir maksad-ı mahsus üzerine söyleniyor.

Eğer bu bâbda dinin tahrım ettiği şeyler mani-i terakki addediliyorsa pek vâhî bir iddiadır. Dinin tahrım ettiği şeylerden ne var ki bugün milî-i mütemeddine ve müterakkiye ânın men'î çarelerini düşünmüyorlar. Din-i İslâm her neyi men' ve tahrım etmiş ise bugün her millet, [23b] her hükûmet

kemal-i ihtimam ve itina ile onun men'ine çalışıyor ve o hususta kanunlar vaz' ediyor. Ve milletlerinin ulema ve üdeba ve ukelası müttehiden avam-ı nâsı ondan tahzir için türlü türlü vesayite müracaat ediyorlar. Ve bu yolda cemiyetler teşkil ediyorlar ve bir çok fedakârlık ihtiyar ediyorlar.

Amerika en serbest bir memleket olduğu halde men'-i müskirat için nasıl çalıştıkları cümlelerin malumu. Haram olan kumarı hangi hükümet beğeniyor da memleketinde onu serbest bırakıyor? Riba ki murabahacılıktır ve halkı iflasa düşüren bir seyyie-i müdhişedir; hangi millet buna müsaade ediyor? Sirkat hangi millet ve memlekette memnu' değil? İhtikar nerede mübahtır? Zulüm ve gasb u ğârâtı hangi devlet men'e çalışmıyor? Zina ve livata hangi kavim indinde memduhtur? Bi-gayri-hakkın müteammiden katli-nefsi hangi hükümet caiz görüyor? Taarruzla hetk u ırz u namus nerede tecviz ediliyor? Her ne cihetle olursa [24a] olsun âharın hukukuna taarruz nerede mübahtır?

Şu mezkûratın men'ine memalik u akvam-ı mütemeddinden hangisinde çalışılmıyor? İnsaf.

Kalıyor memnuât-ı diniyeden âdât-ı kabihe ve ahlâk-ı rezile ve fuhşiyat ki, millet ve memleketin vakar u haysiyetini ve ismet u iffetini ve hars u mahfuziyet-i ırk u nesebini ihlal ve ifsadın en büyük sebep-i mucibidir, kim bunları istihsan ediyor? Eğer bunlarda beis yoksa her memlekette niçin birer zabıta-i ahlâkiye teşkilatı yapıyor? Bunun da adem-i kifayesi görüldüğünden değil mi ki şu günlerde Cenevre'de beynelmilel mugayir-i edeb u haya neşriyatın men'i kongresi akd olunup bütün milletler tarafından murahhaslar davet ediliyor.

Demek ki dinin nehy ile tahrir ve men' ettiği şeylerin men' ve tahriri ayn-ı hikmet imiş ve elzem imiş; tahakkuk ediyor ki bu nehy ve men' ve tahrir mani-i terakki değil imiş.

[24b] Kalıyor dinin evamiri. Din neyi emrediyor? Emanet, istikamet, adalet, sıdk, ahde vefa, gerek kendinin gerek âharın mal ve hukukunu siyanet, iktisad ve kesb u ticaret için berren ve bahren sefer ve bera-yı ibret arzda seyahatle tevsi'-i marifet ve sıdk-ı uhuvvet, umûr-ı nâfiada tesânüd ve teâvün, yekdigere karşı hüsn-i muamele ve hüsn-i muâşeret, rahm u şefkat, seha, kerem, infak-ı aceze vü fukara, tartı ve teraziye doğru tutmak, her şeyde rıfk u mülâyemet, ulu'l-emr olan hükûmete itaat u inkıyad, millet ve memleketin düşmanına karşı cihad ve mühimmat-ı levazım-ı harbiye tedarik ve ihzar u idharına itina, muhafaza-i hudud-ı memleket ve sufuf-ı harbde tesânüd ve

sebat u metanet ve teallüm-i istimal-i silah ve fûnûn-ı askeriye ve harbiyeyi tahsil ve ulûm ve fûnûna rağbet ve tahsil-i ilim hususunda her gûne müşkilâtı iktiham ve o yolda ihtiyar-ı külfet, sefer ve seyahat ve milletin efrad-ı muhteremesine ve vâlideynine hürmet ve sila-i rahim [25a] ve hubb-ı vatan ve umum ibadullaha rahm u şefkat, lalettayin her ferd-i beşere iyilik ve sair meâli-i umûr ve mehasin-i âdât ve ahlâk-ı âliye ki bunlarla ittisaf eden bir millet mutlaka maddi ve manevi meratib-i saadet ve refah-ı selametinin zirve-i a'lâsına vasıl olacağı müsellemdir, hangi milletten olursa olsun bila-tereddüt teslim eder ki bu evamir mani-i terakki değil bilakis saik ve mürevvic-i terakki ve teali ve maddi ve manevi cemiyet-i beşeriyenin selamet ve saadetini kâfil şeylerdir.

Şimdi kaldı evamir-i dinîden ibadet kısmı ki, bunlar feraiz ve vacibat-ı a'mal-i ubudiyettir. Taharet, oruç, namaz, ömründe bir kere hac, zekat -ki malından kırkda birini fukara-i ümmete vermektir- ve tevhidden ibarettir. Bunlardan hangisi mani-i terakki olabilir bakalım arayalım.

Taharet mi? Yok. Çünkü tahareti bugün ilm-i tıp ve hıfzıssıhha uleması en son keşfiyatlarına binaen ittihaz ettikleri kanunlarında [25b] bütün cihanın hayat ve sıhhat ve saadeti için dinli, dinsiz kâffe-i akvam için farz-ı ayn olmak üzere tesbit ediyor.

Oruç mu? Yok. Çünkü bunun da fevaidi munsif olan ehl-i ilm u fen tarafından inkar olunmuyor, maddî, manevi sıhhi faidelerinden bâhis kadim ve hadis âsâr yazılmış. Bir de bu ibadet yılda bir ay yalnız fecirden guruba kadar bir zaman içinde ekl u şurb ve huzuzât-ı nefsaniyeden imsak etmektir. Bu da pir-i fani, marîz, hâmil ve sût emziren kadın müstesna olmak üzere takat ve istitaati olan efrad-ı ümmete farz-ı ayndır. Bunda yalnız me'lufün bir az zaman terki yüzünden bir zahmet varsa da zahmet bir, faide müteaddid olduğundan makul olan bir kaç faide için bir zahmeti ihtiyar etmektir. Bu da yılda bir ay ve günde bir kaç saat olmak ve şer'-i İslâm'da şeraiti mutedil bulunmak sebebiyle mani-i terakki olacak bir ibadet değildir. Bî'l-farz ve't-takdir bir gûne tatili bile mucib olsa [26a] milel-i mütemeddine her sınıf halk için yılda bir ay tatili levazım-ı hayattan addediyorlar, bu da mani-i terakki değil demektir. Bir de Adem'den beri hiç bir din yoktur ki onda bu ibadet olmasın hatta Mecusiyette bile vardır.

Namaz mı? Yok. Çünkü bu ibadet de gerek haftaî, gerek kasr-ı müddeti itibarıyla bir şeye mani teşkil etmez. Bilhassa taharet ve nezafeti müstelzim ve ehl-i sa'y u amele velev bir müddet-i kalile istirahat-i zihniyi mucib olmağla

hayat ve sihhate nafidir. Ve harekât ve evda'-ı malumesiyle de aynıyla terbiye-i bedeniye namıyla her yerde yapılması son zamanlarda iltizam edilen harekât gibi atalet-i a'za ve kuvayı mani olmağla başkaca bir faidesi olduğu da inkar edilemez zannedirim.

Devamlı icrasında bir usret de yoktur. Eğer günde beş defa abdest alıp namaz kılmakta bir güçlük ve külfet görülüyorsa doğru değildir zira bir güne hades vaki **[26b]** olmadıkça bir abdestle beş vakit namaz kılınır, her abdestte ayak yıkamak külfeti[ni] de, abdestle giyilen potini meshetmek sünneti, ref' etmiştir.⁵⁷

Eğer işe güce mani olur denirse bu da varid değildir. **[27a]** Zira evkat-ı salat iş güç vakti değildir; zira sabah namazı vakt-i âsude gider, öyle namazı nısf-ı nehar tatiline, ikindi namazı akşam tatiline tesadüf eder, akşam yatsıda vakt-i âsude gider bu suretle bunda işe bir güne mani mütesavver değildir.

Bu cümle yüsr u suhuletiyle beraber uzun uzadıya yorucu bir amel de değildir; vasatı olarak bir rekât namaz bir dakikada kılınıyor. Evkat-ı hamse sünen-i revatibiyle beraber bir günde nısf saati ancak işgal eder ziyade değil, yirmi dört saat olan bu gün bir gecemizden yirmi üç buçuk saat sa'y u amel, ekl u şurb, istirahat gibi umur-ı dünyeviye ve levazım-ı beşeriyemize kalıyor. Vücûd-ı vahdaniyet-i Hakk'a iman etmiş bir insan şu yirmi dört saatten yirmi üç buçuğunu kendine bahş ile yalnız otuz dakikasını zat-ı akdesine ibadet ve şükr-i nimetine tahsis ile iktifa eden hâlik ve râzıkına karşı otuz dakika kadar bir zaman-ı kalilin ibadet ve şükr-i nimete sarfını çok görürse pek büyük bir nankörlük **[27b]** olmaz mı?

Hac mı? Yok. Bu ibadet de kudret ve istitaatı olan bir mümin üzerine yalnız ömründe bir kere edası vacib ve bu muhtasarada zikri mümkün olamayan maddî, manevi bir çok fevaidi bulunan bir vazife-i ubudiyettir. Bu da min-vechin belki vücûhla vesile-i terakkidir fakat eğer hakkıyla düşünülür ve tâmik-i efkâr edilirse.

⁵⁷ Taziy'-i evkat ortaya sürülürse pek gülünç olmaz mı? Bu sözü söylemek için acaba kimde salahiyet vardır? Her gün şurada burada bila-faide gezib duran ve akşamlara kadar kahve, kıraathane ve gazinolarda dama, tabla [tavla], iskambil, bilardo ile imate-i vakt eden, ve "acaba bugün nasıl vakit geçirsem?" diye düşünüb de bila-lüzum kapı kapı ahabab evlerini dolaşarak bir takım kimseleri tacize cüret eden ve çok kere istiskallere maruz kalmak zilletine bile katlanan ve idman namıyla bütün gün kasıkları çıkıncaya kadar tepinen, bu yüzden mühlik illetlere uğrayıp sihhatini ihlal ve hayatını tehlikeye koyan ve ömrünü ve kıymetli evân-ı şebabını gerek şahsi gerek millet ve memleketi için ekmek ve su kadar elzem olan ulûm ve fûnûn ve maarif ve sanayi tahsilini bir yana bırakıp sporculuk, futbolculuk gibi lu'biyat ve lehviyatla iza'a edenler mi bu tarizi edecek? Garib şey. İntiha. Minh.

Zekat mı? Yok. Zira bu ibadet de hac gibi ibadat-ı maliyeden olmağla bununla yalnız eğnyaya mükellef ve fukara-yı ümmet müstefid olurlar. Bu cihetle zekat da sa'y u amele saik bir vesiledir. Çünkü sa'y u amel ve kesb u kâra müstaid olup da sermaye bulamayan fukara için sermaye olarak min-vechin mevrus-i servet olur da memlekette ve millet arasında fakr u zaruret azalır; binaenaleyh hırsızlık, yankesicilik, dolandırıcılık dilencilik pek az kalır ve daha bu gibi bir hayli fevaid ve muhassenatı vardır ki beyan ve izaha hacet yoktur. Ve bu emrin ehemmiyeti ve bu ibadetin [28a] elzemiyeti ve bir heyet-i içtimaiye içinde vücûd ve hükmünün cereyanı ne derece lazım ve vacib olduğu da elyevm medenî milletlerin memalik-i medeniyede teşkil ettikleri cemiyat-ı hayriye ve o hususta ihtiyar ettikleri büyük fedakârlıklar ve külfetlerle sabittir. Başka delil istemez.

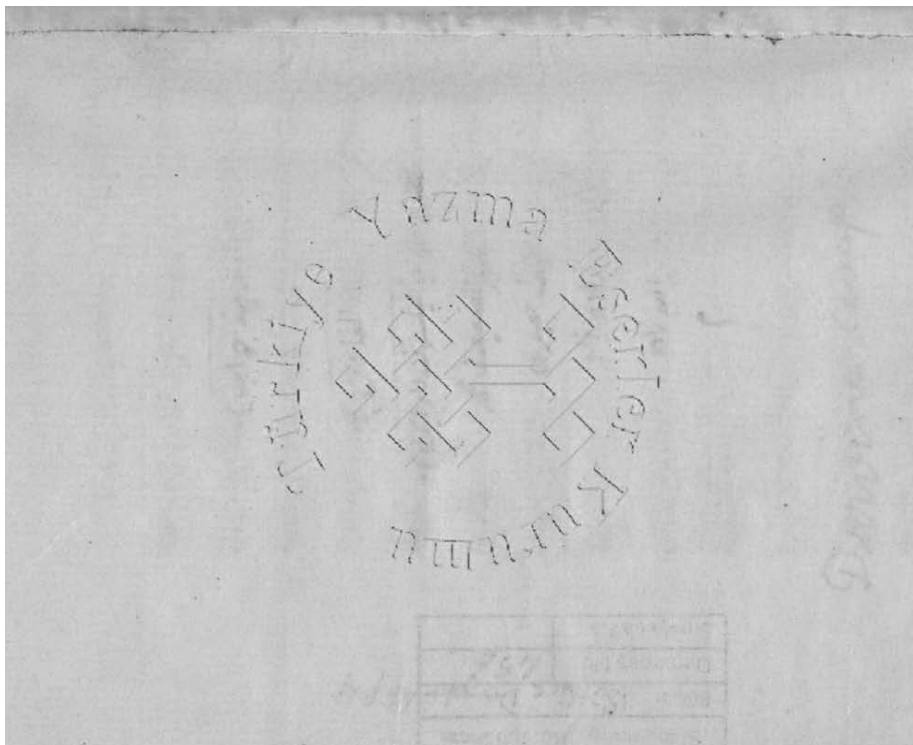
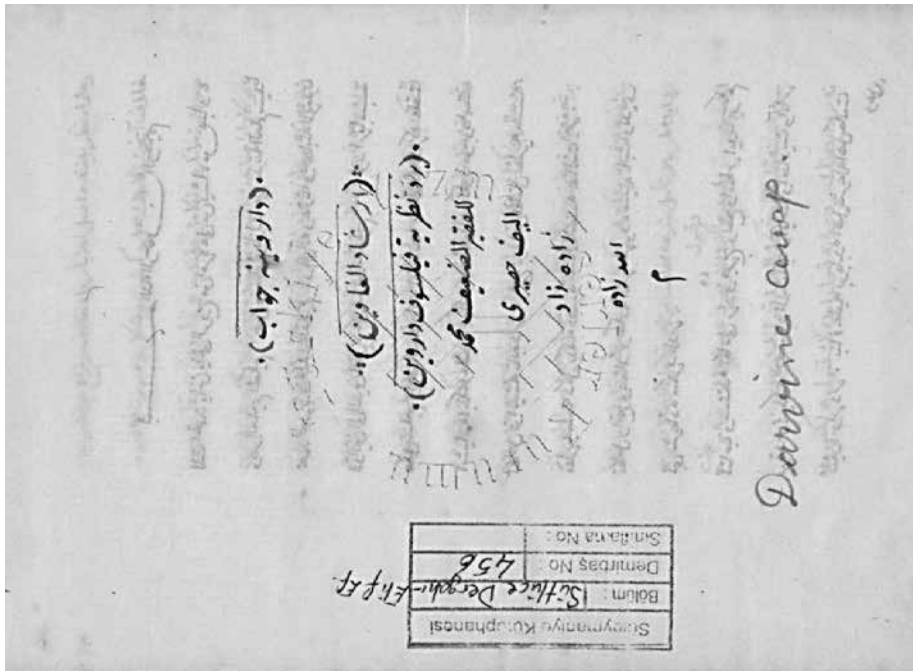
Vahdaniyet-i Hakk'a imanla tevhid mi? Yok. Zira bu asır ilim ve irfanda her akıl uzun uzun edille-i akliye ile istidlale muhtaç olmaksızın kabul eder ki hiç bir gûne nef' u zârri melhuz olmayan mahlûkat ve cemadâtan menhût ve masnû esnamı ilah ittihaz ederek erbab-ı müteferrika ve müteaddideye ibadet zilleti cehl u hamakatin akbah u müstekrehidir. Hatta hiç bir dinle tekayyüd etmeyen bazı hukema ve felasife bile tevhid-i Bâride müttehiddir.

Buraya kadar saded haricinde itnab olduysa da arz u beyan edilen mebahis ve mesail için din-i İslâm'ın [28b] mani-i terakki değil, mücib u saik u mürevvic-i terakki olduğunu isbat için ihtiyar edildi. Fakat teessüf edilir ki edyan-ı muharrefe hakkında söylenen bir söz ahkâm-ı İslâmiyeyi bila-tetkik sırf taklid olarak söylenilir ve ısrar edilir. Ve bu eser-i gaflet olan hatie asrîlik ve terakki ve teceddüdperverlik ve efkar-ı münevvere addediliyor. İşte "insanın aslı maymundur, tekâmül ile insan olmuştur" demek fazihası ve bu çürük ve gülünç nazariyeyi mukallidâne kabul [ve] bilâ-teemmül tasdiikiyle tervicine sa'y u kûşîş; kendine itaat ve inkıyad ile ibadet edilmeye müstehak bir Hallâk-ı âlim ve sani'-i hakîm ve bâri-i müdebbir ve mürid-i kadimin vücûdunu kabul etmeyip inkarla şerayî'in de aslı olmadığını isbata cüretle kendini her türlü tekalif-i şer'îye ve icâbat-ı insaniyeden azade kılmak ve irtikab edeceği rezail ve fezayihden dolayı halkın muaheze ve düşnâmından da bu suretle [29a] halas olmak maksadına mübtenidir. Yoksa taharri-i hak ve tettebbu' neticesinde tebeyyün ettiğinden değildir. Bu da tavşanın avcı beni görmesin diye gözünü kapaması kabilindedir. Ne diyelim Cenab-ı Hak cümlemize akıl ve insaf ihsan eyliye. Amin.

İstinsahaha'l-fakir ilallahî'l-meliki'l-kâdir Yusuf Zahir bin eş-Şeyh el-müellif el-üstâz Mehmed Elif Efendi eş-şehîr bi-Hasîrîzâde mette'anallahü

teâla bi-tulî hayatihi ve ekremehu bi'l-'izzî ve se'âdeti min-müsveddetihi bi-hattîhi fî gurrati şehr-i Rebi'î'l-evvel li-seneti er-râbiati ve'l-erba'îne ba'de selâse mi'e ve elf el-hicriyye.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
لك الحمد يا من يلقي الروح من امره على من يشاء، من عباده
وهو المعلم الحكيم صل وسلم وبارك على مدينة العلم سيدنا
محمد المصطفى صلواتك القديم وعلى آله وصحبه الأئمة
الأئمة الذين لا دين الا الإسلام على صراط مستقيم نزل ارباب
عقل سليم واصحاب عرفان وانعامه مسلمات نذكره خلف
اشياده، ولكنه علاقه، ولكنه كانه عولده تكون موجودات
تكالل فرائينه تا بعدر، هج برعائل تكامل نظريه سنه،
نظريه سنه ككل بلكه قضيه سنه مخالفت ايزن
تكامل واقع وعقل وسكركه آثار مشهوره سبيله ثابت اولدين
هجي شريعه مكره كلام .
كتاب وستنده تكاملی رد وخرج وسخ وانكار ايدون بوجم
برقدر، بلكه صحسته دلالات ايدون آيات واحاديث وانكار
كثيره واردر . بناء عليه بر بايد اهل شرع اهل حكمت
وهي .

وعلما، نظريه سنه اصل اعتبار سبيله خلاف وتواضع بوقدر ؛
خلاف آنچه تكامل محل وكينيت وشكل وصورته در .
صوك زماندره تكامل عقده « داروين » نظريه سبي
ويروكا دارو مجاحث السنة ناسده دور انانك باشلا دي
دوجيته سيلان مجادله ده اكي جيهه پيدالدي . برك
پورو معدن بر وانكار و قائلنك كيندره اصلا در ؛ ديكر كنه
كوره كورته قبول و تصد يشه ساردره زرايد لمري تجويل
وتحقيقه قدر اجتناسا رايد بيور . لكن هراكي طرف ده
سدعلا ربي كرك عقل، كرك نقلی دلائل صححه به سنه
بر حقيقت و تدقيق و بر بايد تامل و تحقيق تجيه سى اظهار
بناصه ابيور . بلكه هراكي طرف ده منصبه قابيلوب مثالا
بر ايدنلر بلاتامل شرعه مخالف بوله رق على الاطلاق بر
ايد بيور . و تصد بن ايدنلر تجرد عصريلاك و فته موقفت
سودا سنه قابيله رق على المعيا قبول ايد بيور .
نه رد ايدنلر سركي ؛ نه قبول ايدونك قبول هراكي سده

بلاد لیل واهی براد عای مجرد و علی العمیا بوغناد مرتد شسته
 قالیسیر .
 کرک طرفانه و عقل و حکمته مستلاً عمل کر ای بلسه تخمق
 ایدر که ه داروین ، نظریه سی مطلقاً کون سورج و ایدر کها
 قانونی اثبات و قبول ایند کی ایچون براد اولونه ناز چو کرکه
 قانون تکامل عقل و حکمت و شرعاً ثابت و صحیحدر ؛ عقل
 و حکمت شیره اهل فک معلومیدر . شرعاً ثبوتی قرآنیم
 و سائوکت سزله ده جناب عقلک (الله کو کلامی وارینی
 اتی کوند یاراند یضنه) دائر اولان آتیلر لایق ایلهدر .
 کرمه الیه قدرق برآند . ایجاد لیره کافیر ، آنجق
 حکمت الیه هر شیئی قانون طبیته تابع شیلدی ایچون
 ایجاد کائنات بالتدریج واقع اولدی . و بر الوالی کون بنم عا-
 لمرک بکرمی درت ساعته ششم کونلری و کل ایام الیه
 در ، ایام الیه اصغرینی بیک ییل ، و سطینوس
 الی بیک ییلدر ؛ ا عظمتی بره ییلدر مدی .
 کرمه

ایشته بومآلدله اولان آتیلر شرابیک تکامل قانونی اثباته
 دلیدر . آنجق ه داروین ، نظریه سنده بیان اولوان
 تکامل شکل و صورت و کینیتدن مثلاً (برشی تکامل
 ایدر ایدر بر زمان صوکر بر باشقه شی اطور) نتیجه سی
 حاصل اولور . انسانک اصلق بامون اولوب تکامل
 ایدر تک نجات انسان اولدی ایچون کی که بو عقل و حکمت
 و شرعاً تنکر و برزود و مجر و صدر ؛ هیچ بر عقل سلیم صافی
 بونی قبول ایدر مزم .
 اگر بو نظریه صحیح اولسه حالاً بامونلرک یئدی و سبب
 یاشادنی اراضیدن آره صیره مجبور لایق تنکلیت اولور ،
 هیچ اولمازسه مامونلر آراشدن اولور تکاملنی کمال
 ایدر عیسی یاری مامون یاری انسان بر مخلوقه عیسی
 ظهور ایتمه سی و بو حالک تماقی لایق کلیددی . زیرا انی
 حالاً اولان ؛ طبیعت یناه و طبیعت ؛ مامونینه اولمورک
 عالده بو اصلار و کیشمه شندر . خصوصاً انسان الیه

سكون و مصورا اولدان ، الآن حال طبيستند و قاش
اراضی موجود در ؛ عالی سرا با کزوب در لایحه و قش
تدقیقات اجرا بدین سیاستین ، ارباب علم و فنیج بویله
پوششیه نهاد خانیته مشدر .
اگر چه عالدیه شمدی او استعداد بر قدر ، فلان شد
بناه علیه ارتق اوله شیج بگفته من دینیرسه مناسر زور .
اوت بوجواب صحیح اولور آخج انسان ایله سکون و
مصورا اولوب بالقصوف داسا تبدل و شیراید و لک حال
اصلیسی اوزرع قالا ساین ایستلشش و عمار ای دیش
بر رخصتده سوبه نیر ایله . . . . .
اتا اراضی خالیه الآن حال اصلی و طبیست اصلیه سی
اوزر بیه با قیدس و اولورده نبع نبع ماموملر یاشاقده -
در . بوز لک آراسند و ایله انسان نه ده یاری مایرون
ویاره انسان بر خلق نا خام کور و لیور بوجمله بو
ادعا باطل و واهی و مجرود حدس .

برده موی الیه ، داروین ، لک مذکور نظریه سی عقدا و
حکما و شرعا منکر و مردود و مجرود حدس دیش لک بجهکه
عقل و حکمت و شرع نژدنده قلب و انقلاب اعیان معقول
و ممکن و جائز دکلدیر . بحوسسیت ده داخل اولور
حاله کانه ایدان بویا بده مستند در . بجه نژدنده بوز لک
دوقوعی شمدیه یه مشرود و مشهور و معقول اولاستیدار .
حتی « داروین » لک ادعا مسیده بلایینه صرف ظن
و تخمین اوزر بیه ایستاییدن واهی بر نظر بیدن عبارت
اولوب هیچ بر صورته یقین افاده ایتمز .
عقل و حکمت و شرع لک قبول ایتمکی تکامل قانونه کلجیه بو
نظریه کل بر صفتشدر که انکاره مجال بر قدر آخج تکلیک
واقع و مراتب و صورته ی بایملک لازم کلیر . بنا علیه بوز لک
بیانه ایستاییدن لم ، لکن چون قانونه یه کتیبوب یا لک
اوزر بیه یاشادیمز عالمز دن ، ارض و کینه اولان
اشیاد و بوز لک اصلان دن یاشادیمز ؛

اولاً ارضی و آند و بولونان موجودات که مولید نلاسه .
 تشبه اید یلان معدن ، نبات ، حیوانات عبارتند بر
 اوج اصل هر بری انواع کثیره مختلفه ی شامل برهینند .
 بر اوج اصلک تقادم و تأخر اعتباریه مراتب ده ذکرند کف
 ترتیب اوزرینه در . چونکه ارضک جسماً ماده اصلیه سی
 اطلق اعتباریه و معدن « مقدمه
 ذات ارض هیئت اصلیه سببه تشکیلده عمم ارباب
 فتون معدنده مسلم اولدینی و جوله اوزارکامل اولدینی
 اکال و تمام ایدره رک معدنیت تحقیق ایدینه تکامل توفیق
 نفس معدنه کلای ؛ معدن کندی داندن اوزان تکامل
 اوارنده علی المرحبات انواع مختلفه کثیره به انقسام ایدینی .
 یاخود انواع مختلفه کثیره معدن ایدینی پیدا اولده ؛ عادی
 ما بشدن طوت یا قره ، الماسه قدر ؛ قره شندن
 طوت کوشه ، خالص آتونه قدر . بوانواعک هر بری
 آیری آیری بر موجود مستقل اولدین تین ایدینی بدما
 توفیق .

بولدین هیچ بری تکامله عین آخره تحول و انقلاب ایدره ؛
 تکه کم شوا یخنده بولندین عصر ترقی و فتنده علم کیمیا لک
 بر قدره ترقیسه و مسدان تک طبابعی کد تین مصروفه اربابا - فنک
 شایسته رغما شهیدی به قدر هیچ بر کیمسه لک عقیق
 یا قره ؛ عینی الماسه تحول ایدینی کوروله به مشدر
 کوروله میا یکدرد ده . چونکه اعیان به انقلاب ایدره نه
 ده صیقل عین آخره قلب ایدیه یلیر ،
 و قوه تشبه ایله معجزه و کرامت قیلیدن اولار صددین
 خارجده در . بوزاره اولارون بحث ایدیه مزاولدی
 قول ایدن ایدر ؛ ایشیان ایتمز . سرود لر تامل ایدر
 اوله بر بونع عدم قبولدر . حالیکه ارباب کشف اولان
 اولو البصائر معدنه معجزه و کرامت قیلیدن اولار اوله
 قلب اعیان بولدر . بوزاره بولنده بحث عیلمر . چوکه
 بویف آلامن ایچون بعضی شرائط واردر که هر کسه

بولونه به جیندن هرکس او جیندن برستی آکلایه مانه .
بوکجی امور ما فرخ الطیبه دن حجت بلا فایده اخطار مقال
اوله جیندن نزل ایو بلسدر . . .
بیان انجک ایسته دیکم سله بودر که تکامل ذات ارضه
عالم طوب اولد و امر تشکله تکامل ایله انجایان ایدیلر
انواع سادان خدش و نکلون ایدی . و هر نوع باطن
باشنه بر موجود خارجی اولارن تین ایشکله آرقن بو عینک
باشقا برینه تحول و انقلاب ایدیه بلسی و ایا کیک نیک
صنخ و قهر نوله تحویل و تلیب ایدیه بلسی امری متغ اولدیم
بوء . ذات ارضک اولد و امر تشکله کی تکاملات اولیه سی
اولوب بوندن موکوره ارض هیت عربیه سیله اکیچی دوره
تکاملنه کیره کی اوده تشکیلدن صرف نظره ایصال بیان
اولونور
اکیچی دوره تکامل ارض
تقی

ارض اولد و تشکله کی تکاملیه ماده وجودی اولان
معدنه اوله بیان ایدیلدی کی اولدیرا انواع کثیره خدش
و نکلون و تین ایشکدن موکوره معادن مذکور و تک امتداد
زمان و تقاب اعصار ایله افزا ایدی کی سادک کثیر و کیک
ایله استلاط و امتزاجیندن ماده اصلیة نازییه خدش و تین
ایدی که بو کاعریجه (صفتان) تسمیه ایدیه بیکتر ایلک
مریته اولد سیدر ترکیه کریمچ) . بیلله بیلر
ماده مذکور و دخی اهل کتک بر جوقه تحمیلات و ظهور دن
مختص نظر یا لله بیلدر دکله اسباب عدیده دن خدش
برهول بات ارضیه و کون شمسلک نشر ایدی کی ضیا و حرارت
خارجیه و کون مرکز ارضده موجود حرارت و طلیه و سایر
تأثیرات هوائیه ایله تکامل ایدر ککنده قره انباتی خدش
اینگله باشلادی . . .
بو تک ساد و یسنده متفک نباتات غیر بدریه باشلادی که
بو صورت قبلدن اولدیر بونک سید کی و سنلار غایت

بزرگ تنب و اختلاک و انفاسی سببه شدت و تراکم
 ایدن بر طاق مواد ترک ترا به اختلاط شدن ماده ژایه ده قوه
 انبات آرته رق نباتات پذیر به نجبه کون ایدی ؛ بوزاک ده
 تنب و اختلاک و انفاس شدن تراکم انفاصله ماده ژایه
 انضمامیه بدرجه و اها قوه انباتیه ارتقه نباتات ذوات
 لسان و صوره اشجار غیر مشرقه کون ایدی ؛ بوزاک ده
 اوزاق و سازه شدن ارضه و کولن بیلرک و کلاط
 انضمامی و شنب و اغصانندن ارضه و دشن کولکه کلامه
 بدرجه و اها نباتات و تنب استعدادی بکسله کلامه درجه
 درجه انواع اشجار مشرقه کون ایدی ، حتی کما مستقیم
 عند نده نباتیه غایت کمال اشجار اولان (مخل) یعنی
 خورما عاجی بندی و نباتیه بوزاق ملک ذرا قوه لفظ
 شما ارضک کلامندن اولوب نباتاتدن هیچ برسی کمال
 ایه و بکر بر نوز ملک درجه سسه ارتقا ایله اوزومه تحول

و غیر

و انقلاب ایده رنک تنوع ایتدی ، یعنی سید ائدن تار یوسون
 شطاره و یا خود بوجیه و بوجیه بیدایه الی غیر ذلک
 تحول و تبدل ایتدی بلکه هر بوی محلاک یعنی ارضک و اصل
 اولدنی مرتبه و قوه کوره آوی آوی و صیه سببه نباتدن
 بوزاق اوله رق شدت و کون و تنب ایدی ، (شروه سنکر
 دکلامه که بوزاقون هر نوع کندی نوعی و اخلاله کمال ایدر ؛
 فقط و اوقا نوعی ن جیماران) .
 بوقصه حواله ایلدنه ملک یعنی انواع معدن و نبات و حیوانک
 عمومیته شاملا ، مثلا آرسون بوزاقنده بوزاقان اخلاط
 ایدر بکن بیانی آرمود کونک ارضک استعدادی کونک بکنک
 یعنی تدایرله تریه سی سببه کمال ایده رنک کول و ایدر
 و اها ایزی و اهل سیره و بیره حلت بر مرتبه و کلامه بوسه
 هیچ بر زمان میشه اغاچ کمال ایدر آرسوده و آرمود کونک
 اغاچنه انقلاب ایتن .
 بون معادن جشده ده سوزله مش ایدر که اصلا عین

ياقوتہ و تخلف الماسہ نحوہ اجتزأ آخین هر برینک اولانی
 ، اوسطی و اعلاسی واردر ، ایشته بود هر برینک کندی
 نوسینی و اواز سنده تکامل ایسکی ایضا نه کافیدر .
 حیوانی موالید ثلاثه نیک و نجیبی اولان و حیوانی
 حیوانی موالید ثلاثه نیک و نجیبی اولان و حیوانی
 بر وجه بیان ارشاد تکامله نباتات حدیث ایده رک عالمیه
 حیوان یا شایقی قابیلیتی شفق ایسجه بتر بعضی ارابطی مطیع
 طین الارج و صحاء مسنون حالنه کلامه آفک الیسان داخل
 و خارجی هر برینک تا بر اندک بر طاق حیوانات و حیوانات
 ارضیه کون ابدی و دریمه درجه تنوع و کثرت ایسجه و در
 بویا همه مدت مدیده کیدی و ارض اوزر برده بولارلر
 فوئنده اولان حیوانات تیش ایتک قابیلیتی تحصیل ابدی
 حیوانات ذوات الغفر ، صوکر حیوانات الارجل و ذوات
 الارضیه علی الدرجات کون ابدی یئر . و یتا قد میسک
 فوئیه غایت تکامل حیوان اولان مایمون کون ابدی و شکلا

و حالاً بر بریندن فوئیل انواعی پیدا اولدی .
 قد ما دون بعضی ارابطی عند ند به مخلوق ، حیوان غیر
 عاقل ایله انسان بینند هر ادر ، حیوانک غیر عاقل
 و غیر ناطق اولدیغی و اکثر اللریله برابر بار بار اوله برقه
 یوزور دیکی ایچونا حیوانه وحشی و نجیبی حیوانه دیگر
 حیوانه فایق و دیله دیکی وقت ایکی ایاق اوزر بار یوزورک
 و اللریله ایش کورسک و نفع و ضرر فدیگر حیواندن
 راه ازیله مدد رک اولوب حیله ایکی بیلک جهرتیه
 انسانه تشبیه و قریبیدر ، بوجله ایله برابر حیواندن
 باشقه بریندی کلاسر ، کولک ، کلاک کولک تشکلات
 بدنیه سی اعتبارله انسانه شاماً موافقی اطرافدی
 علی تفریح نوزونده ده مسکدر ،
 بنا بر این انسانک اولی اطاق قابیلیت مایمونه بر قدر
 اوله مایمون که انسان ذاتیه خاص اولان بر طاق م
 اوصاف عالیه مستازه سیهله با بر مخلوق ، مایمون ذاتیه

خاص كافة اوصافه باشقه بمحلو قدره .
هرشي تكامل ايله باشقه برشي اوله سه عيني وانسانك
غير واقع و غير مشهور و (داروين) و سائير بندگان باشقه
كسه سوره مدكي جهله غير مشغول اولدغيني اولداسوره .
مشغولك (داروين) لك سوزيده همان بنظره دين حيات
اولقه صده و كذ و محتمل برخير مقاشنه بيله قائم اوله مان
چو كه استناد اينديكي نقطه مورد ظندير . **ظنك رنجي**
بيله يقين افاده اينك بشوبه دورسون بر علم جنسيه بيله
مدار استناد اولاماز . **بنا اينم كه بو و برك انشال**
نظر بلك اصحاب بيله كنده نظره لردين اشاح اينك رنجي
علم ايله وجودنا مطفي و كالدر .
بو بيز دندركه علماء و حكماء نظر و بالمعوم فالسفه هر
مناسبه مذهب و سلك نده مضطرب و احكام مذهب بيله
تشوشر بندگان سوزري بكد بيق ناقص و هر برمي و كيريني
نخطه اينك دن خالي قالماد قاري اثر نده كور و لور بونك

الاجلي بر برهاني مضنا كندى تليذارى بيله استاد اينك
سلكي استخفاف ايله ترك و خلافتي قائل اولور بور و كلبا
ضد اى اولان بوسلكه سالاك اولد قارى كيه كندى اثر نده
شوبه اولان مسارعات و مجادلات تشديه دن آلا شيلور
(داروين) و بالمعوم مادون و اكثر طبيعورن مطلقا بالجملة
اشياي بر بوندين چيقار مقدمه اصرا ايد بيزورلر و بياون
الى غير نوبه كافة موعود انك مستسلا بر بوندين نوليد م
ايد برك بيد اولدغيني ادعا ايد بيزورلر ، اوت نوليد چيكي
بوتويد و نولد قانوني جاريدر . لكن (هرشي كندى)
چينسندن سئلند نيريسي نوليد اينتر) قاعده سي ده
اصول و قواعد حكمنون بر اصله ، بو عند الحلا جمع
علم بدير . هج برو قنده اينك لاره و دوغور مار ، و بار
ليلك نوليد اينتر .

قصر ملك فاطمه و غير ما سى موضوع حيث اوله از چو كره
يا سى اولان مركب داخل و خارجي تشكلاته بدت به لرله كره
يكربنك من كل الوجوه شليده . صورته به بنه مشابهت و از و
مع ذلك توليد اينديكى شى من وجهه كره مشابهه ايسه ده .
عقيدده . فاطمه و اشاح بوقدره كندى كره بر فاطمه يا شى
باشقه بر حيوان و غير از ما ز . بنا عليه فاطمه و سلسله
توليد و تولد منتقله در . جشم ايسه توليد و تولد كره
تاشيله سلسله لك بلا انتفاع و امانده و هر موضه عالم
ذى روه و عدن خلال قايرده .
خلاصه ارمه نك تكميله سواليه ثلاثه دن بنات و حيوان
ساده ارض اولان معدن كره جدمت و كون ايدنه ريك هر
برعى آوى آرى شمع ايله نكز ايدى حتى هر نوع بر حيوان
سكى ادى . چوكه هر نوع كندى نوعين را دن مستفكر
نه

شوع ايدنه مركب بر طالع شوع الكون پيدا اولدى . اولدنا بنات حيوانى
ساقى و ساقى قسرى قضيله لره انقسام كذا اشجار شجره شجره
بر طالع خصاصه بصيله . و اشجار شجره دن هر بركه بركه قائده
وصفت ميمزه سيله شوع ايدنه لك كذا تفصيله لره آيديله بونلر
هي جنس حوالده ده بونلر كثر ايدى ؛ يعنى هر نوع كندى
نوعين را دن سنده شوع ايله حوالده ؛ مثلا و لك اناجى ،
دوه لك اناجى و حشر اناجى حبه و سائره لك بر طالع اناجى
ظهور ايدى ؛ بونلر ساطق ارض لك اجوال طبيه سونلر
آب و هوان سائره لك داخل اولدنى ده ارباب علم و فن
بينده موموع جسد اوله و كذا ارباب ارباب ايدند . تسليم ايديله
. البته بومومر تله ارض كندنده و از راندى موجوداتله
كامل ايدنه مركب مرور اولوب آرقى انسان كون و عقيدتى
ايديله جلك بر حاله كلاله و آتيا بيان ايديله كره و جرد
آدم ككون ايدى . بيزا عالم بر حاكم و ساطق عالم
و جرد بيه احتياج كسب ايدى . بنا عليه آب ارك انسان

خوش ایدیلدیکی قید اولونورسه ده بونک ده تورک ناسرلر
 نیک علاقه سی الاق حتمل کورلور، چورکه کوره بیلیم کتب
 مقدسه ده بوقیدی تیراندی باشقه سنده بن کوردم خضیا
 قران کرمده علی الطلاق (جنت) قییر بویورلارندرا
 (عدن) کله سی ختک خشی ووالا سکونله عمل قرار سکون
 معنائسه اولوب اخروی جنک ده او صافندندره کفر
 توراجده کی (جانب مشرقده) قیده بو تویورلار مانع تشکیل
 ایدیلور، بنا علیه ذالک فخطبه معروفه ایلده بک اسی اسی
 دهه تیار ایدیلور، ایسته بوسبله قید مذکورک ترازده
 مدح الطسه احتمال کورلور [۱]
 وانه کرمیوه ایسه (لما) بآدم اسکن ایش ووزجک لیه)
 [۲] ترازده (دنه) ک جانب مشرقده و بی عبدا اولما سندن مدح ایسی
 اختلاف تور، چوکه ایم (مدنه) ناهسرت تورولدی، تورک علی تزل اولور
 معرطه نیا به نسیه شیده کوه چ جنوب شرق ده و کلا مشور طریق به تیفور،
 باخره قد مد معدن ناند، باشقه برعلی دایر ایش ده قیده بیلیملور، سحر

اولان آدم برخلوقی مستقل اولورقی یار ایلدی، بونک
 ایچونا دبیر رزکه انسان مخلوق مستقلدر، بین جنسده
 حیواندن نوع دکلاسر، *بیر ایشله و بویورلارندرا*
کلیت خلقست آدم بونک بیلیم
 کلیت خلقت آدم کله بونده ده بر جوقی جملر اولور،
 ازجه کتبت منزله آیه ده کی خیرلر آدمک ارض اولورنده ده
 طوبرا قدر خلق اولوند بونده قطعی کن جملدر،
 بونلرک اکل و مفصل بولونان (قراش) بر طاقم اسرائیلیا
 ده قاریشد بوندن د اولور، آیات تیراق بولورقی تقریر
 ایدوب بر حکم چیشاری مکن دکلاسر، *بیر ایشله و بویورلارندرا*
 آتخین اسلک تواب ارضدن خلق اولوندیج و طوق ایلور
 کند بیه روح نفع ایدیلدیکی وجسته ادخال اولوندیج و
 (حقا) نک و جود آد مدن اشتقاق صراحه آکلا بیلور،
 بالک حصرت آدمک اولمال اولوندیج بونک جانب
 مشرقده عریده خاصه جانب حق طرفندن آدم ایچون
 لایمی

بویورولش، بویاشکریمه ده (الحقیقہ) کلمه کریمه جو غلطیہ
لسان عربیہ موافق اوله رب بعض ترجموںک قابل اولدیغ
ظاہر دیر، چونکہ لام ترمیم معانی شد ده اظاہر ایدیر. بنیاد
علیه قرآن کریم بالدرایه تفسیر ایدین تفسیرلر وجوبه عد یدہ
بنیاد ایدہ، بلکہ هر بوی ترجمهی التزام ایشلدیر، ائجین بالر
ولیه تفسیری التزام ایدنا مقتدی (الحقیقہ) لغتی سلیظا هر
قبول ایله عند المسلمین محمود اولان عینت اولدینیه قائل
اوله رق تاویل و توجیه سینته کتبه سطره بویایدہ بعض
نظور ایشلاراق دوشور، ترک ایله سکونق التزام هر
ایشلدر .
تاخرینه کلغیه برنلرک ما طرفه بعض ستریلر و ملاحده
بیدا اولدیغی جهت بوندن جسته اولوم کوریشلر قراعد
لسانیه و ائو سنده، بعض ترجمهات و تاویلات تجویز
ایله مشلدر .
الان جمله اکثر علماء اعلام بویایدہ وارد اولان اده قلمه سنده
مهر .

بسناده سطره من بولردک بوندن دهر سومرک قدرت الیه
نسبیه ممکن اولدیندن بر حکم قطعی و بر بلاهت کتبه بوش
ایده رک ترقی ترجمه ایشلدر، بونکلہ بر بعض علماء ده
حضر آت اولد احوال اولدیغی، جنت ارض فلسطینه ،
بعضو کرمان ایله فارس بینه ، یاخو بوند آوم سله السکر
اقتان ائجون یاراه بوش بر جنت مخصوصه دیر . دیشلر .
بوزلوق ابوالقاسم البیضا ایله ابوسلم الاصفهانی تخصص
بالذکر ایشلدر . معتله ده بوجوهی التزام ایشلدر .
بوزلوق ائج بوی ده قرآن کریمه مخالف عد ایدیلرک
اربابی کتبه ایدیلر . چونکہ قرآند صراحت قطعی بوند
اقتال مذکور بلکہ هر بوی بوجوهه لغتی کریمه تطبیق
اید بلکہ مشلدر .
حضر آت اولد جسته کتبه حلقی حلقه کلغیه
بوند ده علاه شیخ ابکی یا آریلرک بوی مقتدیغ
دیری سطره بوش .

چونکه اسماء مذكوره بحسب المراتب طوبرانك اسلام بوردو.
 بناه عليه بونده ختالف و تناقض خهوندا كلامه.
 اسماء مذكوره دن بوى (خلق الانسان بن مصلصال كالضمار)
 آيتندك و مصلصال ، لفظى ، ديكوى (هو اللذئ خلقكم من
 تراب) آيتندكى « تراب ، لفظى ، اوچينجى مرتبه ده (هو
 الذئ خلقكم من طين) آيتندكى « طين ، لفظى ، درنجينجى
 مرتبه ده (من حيا استون) قول كرىبندكى « حيا استون ، كلامه ده
 بوردوچ اسم طوبرانك اناهى كلامده دريت مرتبه ده و كى
 اسلام بوردو . يعنى اصل منشأ جسم آدم ازلان طوبرانك
 كوكى جسم آدمه صالح اوله بيلك ايجون كچيرد كى ادا ساره
 كلامده شين ايدن الطرار اربعه ده كى اسلام بوردو بيلكه:
 طوبرانغه مصلصال) اسمى ارضك شكل و قىلبند دن
 صورتو صوغور مانه باشلا د بوى حالندو كى كى بى بى سرت
 قىرچ سالنده اولوب آتنده پيشمشن چو ملك كى صدا
 بوردو چك حاليدور .

مفدى شين بخت چخشند اولد بوى كى نفسوس قرآنيه واحاديث
 نبويه و آكار شتوله يي ظاهره اوزر بيه قبول ايد و قىب
 تاويل و توجيه خصوصندو بياسته و مجادله دن تيق ايتشدر
 حنا شرين بويده بعض اقوال سوله بوزر سكم طلعى بوزر شله
 ايسه ده كلامه اسلاميه بولك كيتيندنا بعض كوكى جمله
 برفاج صورت بيان ايتشدر ؛ بولورده همان بوى نظريه ده
 درجه سندن ايرى كچه ده مشهور . بناه عليه و عياله قىب
 بخش اجه چك بوعلم افاده ايدو مزلر ؛ مع هلا بوزر لرك
 جمله سنيده فالكرين كى بوى سبب اوله ماز بوزر كى بوى
 قرآنيه قواعد اساسيه حسنه و صوبه كيره يه توفيق ايتشدر
 ايدى كچه حتمل و مساعد دور . و لكر شتولف اظهاره لزوم
 واردر كه جميع كتب منزله سابقه و علماء امم سالنه . و
 قرآن كرم . و علماء اسلاميه . آدمك طوبرانك دن خلق
 اولوند بونده عقده در . آخين قرآن كرم بده طوبرانك
 دريت اسمله ياد اولوش اولمله زوده و در شتلك اولونكر
 چوك

بويده ده

بوندن صغیره نیجه زمان مرور ایله راک (تاریخ) معلوم
حاله کلهن صغیره یا غورار نولنده واکم ایذن رطوبار اقدن
(طبع) سالنه و برحاک استاد ایله (حما سنسوزن) حالنه
کریشدن .
ایشته بورتیه الخیره و جسم آدمک کونفا استعدادی
تهیه ایتمشدن که اشارت طریقیته (تخرت طینه آدم
بهد قاربعین صباع) حدیث قدسی بوی بیسنده
بومدیث مستانهات امداد بیسنده اطلمله توجیه قایل
ایدیلیر؛ زیرا حیاتب واجب الوجود اعضا و جوارح حدیث
منزهدر . بو حالده (دین مراد) ارات و قدیم
در . (توق صباع) قونکون دیکدر ۲۰ بیخج بونکونلر
بیم بو حاله کونلری کعل ایام آلهو در .
ایام آلهو متعدد و مختلف استاده وده در . بونکون
(ایام رب) ک (دان بوماعندر بک کالف سقه صا
تعدون) قول کریسنده یا بویوریلدیغی اوزره بونکون
بع

بیم سسه لر بیزله بیلک بیلدر . بزه (ایام صباع) واریرکه
مهوره صراع ده ده (قیوم کان تعداد خصمین الفسقه) قول
کریسنده بیان بویوریلدیغی اوضاع بونکون بیم سسه لر بیزله
الی بیلک سسه در . حدیث قدسیه کون و قونکون بونکونلر
هاکیمی در بیلد بوزن ؛ بکون وجود آدم اجون بالتریه
تکامل ایذن طوبرا خاک اوار تکاملی ایام . کوره کورن
و . . . بزه . ایام ساره کوره انکیر بلین سنه
اولور . ایام اهل فن هاکیسنه موافقت ایدر . اتیه .
یا کونوبایدو رحال صوفیه دن اهل کشف و شهود اولار
بعض علمای علم حقیقک بیاناق عقل ونقل و حکمت توفیق
و نظمیته سماعه و کون کانه موجودات اولان صباع علم
کیمک کونرین خلق قانده وضع ایشد کونلرین قدسیه آلهیه
قانق طبیعت موافق اطلله بوزده . یا کونلرین ملصقا و جوارح
عرض ایلدیورم . بو خصوصده عارف مشا را لیک بیان
ایشکی شیدن آکلار سنیلان سترکه ؛ حضرت آد ملک و جودی

ارض اوز زنده برصنظنكارك چا مورودن اوسقن يا ماسي كوك
 برضيكال اوله رق نصويرايديش اولا يوب اوليه بيان ايديليك
 و جهله برقتضاي قانون طبيعت طويراغلده سبدا رتجا اولان
 صلصا ايتدن بالنگامل حمانستون حالته كلادكه تفهوكرا
 برحمانستون اچنده كوك و مقصورايتشدر . بو كوكون
 و مقصورا بر دانه ويا چكوك كل طويراغلده آلتند مستور
 اولدني حالده انفلاق ايدنه اوله نبات ويا شجره كوك
 تشكل ايتدكي كوك در . في الحقيقه خلقت ادمه بو صوت
 نصي كوك ياده موافقتدر . تنكم سورة نوحده خيالست
 حق خلقت بيشده كي قدرت و حكمت و صنعتي بيان
 ايدنه اوله (والله انبكم من الارض نباتا) بو مويديسيور (نباتا)
 (ا نباتا) حمانستنه اولدني قانسورده نصير ايديشده
 ترجمه مستنده [الله منزه يردن بيشركله بيشردن] ايدور .
 بيشير حضرت آدمك قالي حمانستون حالته كي طويراغلده
 آلتنه مستورا اوله رق كوكون بو يولديغي اثار ايدور .
 محمود

حضرت اشاراليه بو بياننده كيفيت و صورت كوكون و تشكل
 و مقصوري شوي اثار ايدنيور كه خلاصه سي طويراقل افراغ
 سياهك تقربا بر ميل زمين مخط برخلده تكليه بدت
 قاهره حمانستون حالته كلدكي وقت دروننده و جهلوي
 كوكون و تشكل و مقصوره باشلاوي درجه درجه صورت
 كوك ايدنه ريك قابل حيات اوله جن مرتبه يعني مسلم اولان
 جسد انسان حالته كلدي و عروق و عظام تشكل ايتدي
 برهله جه كامل ايدنه حيات سر با ان ايدنه اوله اوز زنده كي
 ملو اراق انفلاق ايله وجود آدم ظاهر اولدي ؛ بو بدت
 بو كوكنه نك زارش استراحتنده با تدبيري كوك ياددي ؛ صورته
 مركب باشلاوي و قالقددي . ايشه بو بدت صورته جهته
 ارض ايديلهدي .
 عارف اشاراليه حمل كوكون طبيعت آمله كوكون وجود آدم
 واقع اولان حمل ارض شامده اولدني مراتب نك امله كوك
 تدبيري و سبب ايديش احوال مستوريه يوه بيان ايديش ايهله

بوندی هرگز کلاً کارایی نهندند بیورد و اطباء غالب
ایدیله نیک ایچون ذکری نزل ایدیلدی .
بالکوشوراسی شایان ذکر هرکه اهل ادیان عند یوه حصداق
اولدیمی اوزره آدم علیه السلام صمدالکون ارضن قیام
ایندیکنده عقل و علم و ارادت و نظمله مصفت برجهن کامل
اوله قیام ایتدی . یعنی ارضده برسیته کیم کون ایدویله
صکره دن بالکویج بویور بزرگ مرتبه رجوایته واصلی اولادی
و کمال ذات آدده (و نختت فی من روحی) آیتنه بیان
بویور بلان روح اضانیفیک تعقیله دفعه قضاقتحقق
ایتدی ؛ بو خصوصده کمال تدعی بقدر بون آتیه
آیرجه بیان ایدم بکنز . بعض علماء نظرکده (ان الله
خلق آدم علی صورته) حدیثنده کی صبری آدده ارجاع
ایتمی بوملا حظه اولدیریه ذکله قرأعد سائده مرفوق
و معتدلر .
جده اولد سز اولان حوالک وجود آدمن خلق اولدیت

کلیفه . قرآن کریمده (وخلق سوا ذمما) آیتله بعض احادیث
بویورک ظاهرند ناصدا الیه السلام علماء شرمده اولدصول
که مسکن خلق اولدیرینه و اولانک بیانات اساس امتیازیه
دو طرفه قضا غاقلانایه جملاسر . تعصیلی ششالیهاک
جانب امر و وجود آدمن خلقی عین برعاطفیک بوندند شایخ
سوزیه کی کیدر . شوله که :
آدم علیه السلام صول بکر بند بریش پیداله رف
بویورکه پشلاوه حتی آدم بوندن بعض کره المده حس
ایتدی . بوییش بویور بویور بویور بویور بویور
قر (حوال) لک ماده وجودی سوزورنا عاجک ن ظور ایدوی
(بشار) نسبه ایدیلان شخص غله به شیه و اولانک
شکندره ظور ایله آدمن ایدوی بویور بویور بویور
اولدی و آدم آنکه استیناس ایتدی بوندن صکره جنس
بشر بویور بویور بویور بویور بویور بویور
صکره کونه قدرده بوسورتله دلام ایدر .

کلاه کوش و بعد مادیخ دوام ایدم بکلمه .
 پاکیزه شوفا اعتراف لازمه کرده وفات آمدن سکره مرده زبان
 ایدم یعنی اولاد آمدنک عهد سینه جهل استیلا ایدمه رک
 اودیه خاندانوته و شکله خیران مکمل سبحان درگاه سینه تک
 تنزل اجتناب و وحشت نیک درگاه سینه لاسنه و وحشت
 وجود روی اضافیه عار و حقیه الطلوع ده وار در . آتیق
 بولارنوه آرا رنده بیست اولون انبیا و پیشین علامتک
 ارشاد آتیه قضا انسانیه عودت ایدملری بولورور . ایتمه
 بولارک تسلیم رنده تکامل و ترقی ایدم تعالی بولک ملاحظه ایدمه
 بیلیر ایسه ده بر بعد الموعود اولمان جملر دن خاریدیر .
 انسانده هر بنگالی اولارک استعداده کویع انشئت بک
 هولک برترده استعداده ده غالباً موجود و بییم تک
 مؤسسه سی مشهور در کورسیرر که انسانلر استند
 انسان صورت تنده نملر وار واضفان نه درگاه
 قدره دوشه بیلیر مشفق .

برده بعد نبع الروح ذات آمده تکامل بر قدره ریش
 اولرک . اوت یوقدره ماد بیلرک طبع بیلرک نه کله کوی آدم
 علیه السلام خلقتدن سکره کورک کندم کورک اولادیم
 بر زمان ارض اوزر رنده سلاز حیرانک کین حاله وحشت
 دهم بیتند . باشا ایدمه یا ویش یا ویش کندم نشئی اولرکله
 تکامل ایدرک انسانیت مرتبه سنی بولد یلر . یعنی علامه
 ضربک آکارنده [ابتدائی انسانلر کیم خیرانه اشاره
 ایدیلر] بوقصاصندن آدم و انسال قریبه ببار اولرک اوت
 بر ایسدا بیلرک واردره و تکامل ده سکره دکلمه کون ایجا
 بیلک و تکامل ذات آمده و انسا بیتند و کلامر : اولرک بیت
 دنیاره دره . یعنی بیاس و طسام و آلات واروات کون
 لازمه حیوات اولرک انسا و کینیت تعریفده دره . بیلرک
 تکامل و ترقی علمای تاریخ و سائر تک آکارنده و بیلرک کیش
 ایدیلرک و بیسم اید بیلرک اولرک انسا در سینه ده ارض بیسم
 کور و لیور . حتی بو تکامل و ترقی و تاملی دوا بیلرک کون مرتبه

صدده شرح و توضیح و تفسیر و تاملات
و دارین ه و متاع و مغانق بقریب نظر به ایجاد و تزیین
سوقاییدن شی هر به اولی س اولسون سوی الیه بویله دایله
مغفلدن چیقاراجن قدر قوتلی و نافذ و بویله بوستغون
وستکر نیلسو نلک فنسده اجرای تاثیر الیه کنده اصطن
و نسین تحقیر و تذلیل و تزیینه قدر سیرقا ایسی و بویله
بیتنزل آکا قبول ایندیسه سی قیور اولونه مان و بویله
ذهور اثره ده و بیله مز و بیا و لسه اولسه کورت ایستنا
لازت ذهینه دن داغنه عارض اولان برخسته ان و لنگاله
اثری اوله بیلیر . چرکه بز (اللا) دیوریز که مین حقیق
و حقیقتدر اواسترسه (قدرت قاطره حیا) دیورن
با ایسترسه (طبیعت) دیورن و بیلک موهر اولدات
ایچون برخان ، بر فاطم بر محمد لک و جودینه قالمز که
ارخان ، قاطر ، محمد ، بر قدر لایبند و لایجی اشیای
ایجاد ده بکر نه مانع و مشکله قصاد ایتمه شده (ما)
توفیق

یومون ای ایجاد ایندی که بی رأسا بر انسان ایجاد اولدکن
نه سببه عاجز اولش و نه ایچون انسان (ما یومون) دن
یا ایتمه جیور اولش . هیچ بر عقل و عاقل بولم قبول
ایده بیلیریم . دویلمک که داغنه محمد نه اها اولدینیز
مزین جیور کلدین بر مخصوص اطراف ایجه دوشور اولدیه
اولک حقیقده بر حکم و بره چکی انشاده مخصوص مذکورلک
کافه احوال و اوصاف و وجوده مخصوصه سنی نظر ایتمه
آلهمة قورمک چکی حکمی آکا کوره و برلمک اقتدار بندلست
دوشور سنی . مان بادی الامر ساطریه کون شتی
اولک تحط ایندی که وجهی اولرینه دوشوروب وجوده سببه
سندن عاقل اولدین سببه اوله طای حکم ای بیلیر . بنا علیه
بویله عقل و حکمت و طبیعت مخالف و صاحبته کنده جنتس
نسیقی صغر و ذل هولن حشاره حکم ایچون براری کچی
قول خطیب سببه دوشور بیلیر .
انسان ایچون هر ها کن طبیعه و صندن بولور بوزسه بولور بوزن

حاله و درجه مستغیره بعزمت نشن و ارادتمر ، و انسان
 هر نه قدمه دونه و مستغلی بر طبقه ده بو نور سیه بو نور سون
 بو خصصت اوزرینه مجبولدر . هر کس آتاه با با و قهرم و قیله
 سینه اکر اوزر حقی بر لار شرفشز و نکله . طمونا ده مویونه
 آتاره نه یا یوب . یا یار بریزیت و صورتله بریزیت بولمعه جا
 لیشیر . بو خصصت کافه انزا انسانده مشهور و در
 فصل اول بریده انسان انسان لغتی اوزده ویدنی یا یوزک
 طور و فی جم (دیگی اناج ایدن بر فلسفه عی قبول ایدر .
 آدمم ، مطلق بریشیک و نکله مدیر . دیک لار ازیسه (ما
 بیون) کی سنبیل و مدوم و نایک . قیج الصوره بو حوزله
 نکله طایفه بویه رک کندی و جمیع کوا انسان عقیق ایدر .
 نکله اکر مطلقا هر بشری بو دیک بریشیک جیتارن کدی
 اصول فلسفه سنجیه لار ازیسه [و لادینه کینیت
 کون و جهود آدمده و بیانا ایدلان صوره نشیه
 قلب اهلینک امتناعه بی بیدر بلکه ابدایسه و ناعوجه

(ببروح الصم) فارسیده (مردم گیاه) نشیه ایدر یلات
 و عوامک (ببروح الصم) لغظنون تخزینله غلط فاحش
 اوله رق (عبد السلام) دیک کی بنایک کونکون چوقاسیه
 ایدی داهاهورن و اهاصقله یقینی اولدر و مویصورتله
 لولک کندی بنی کرک بنی نومی (سامیونک طو روئیدن)
 دیکله تخفیر و تغذیل تمسندن ده قزیر تزلور دی . چونکه
 مذوم و سردار بر حیوانه نسبتدن لولک بو بنایه نسبت
 نزاهت اهل دلالت ایدر کندن من وجهه اهورن اولور دی
 و علمای اسلامیه په قارشیه ده (والله انیکم من الارض
 بنایک) آیتله احتیاج ایدر بیلردی .
 سلماندندر که برکیمه برکیمه بولا بیون) دیسه
 ملیهنده نم و قرح دعوا ساقاه ایدر . و بتبع و تخفیر
 ایدر لیک ایسته بنلان برکیمه په (سامیونک بکره بومر)
 دینور .
 شیمیدی و در شرمه علم هاکی عاقل و تزیه الطبع برکیمه

منسوب اولدی بی ترک قوم جبینک نشأئند کی توتت
 و جلادت و شجاعتی اعلام و تصویر و شبیب اولدی کیم دیر
 (ترک) لک بابی (قررد) در د بیون احطک ابراز نشینت
 ایجه مستمکلم . اوصاف عالیة مذکوره به انسانک و انته
 بوله سیرجه (قررد) دن تورت ایدیکتی تصور و ادعا
 و تقریر استلک ساره کند بی وکل ده جورا همبستی ده
 مختیر و تدلیل اوله بیی براسر بدیهی اولد بیی حاله بوی
 تمقل ایقه ملک برانسان ایچون بویوک چهل ایقدر .
 بزمسالمارله عموم اهل کتاب کافه موجودلک خالق
 و موجدی (الله) عظیم الشان اولوب جموعتی کند کی
 ابرادت و قدرتیته دیله دکی کیم خلق و ایجاد ایلد کیلی
 معتقد و بویوک اولورنده ثابت اولد بیز سالد به محرر
 عاجزک سایشات اثناسنده موجودلک (خلق) و
 ایجاد و کون و احداتی سوی کین دانا رکوت و

گندی جدیدک (امیون) اولماسنه راضی اوله بیی قبول
 ایله بویوک صحت و واقعه مطابقتی ادعا یلر ، دو شورتکه
 بود عوا یلر بییه صرف حصول مثل و تحقیر و خیالات و هیبت
 ابروت ایدیکتی انشالات تقسیر دن منبعث بر حالبت
 مرضیه و ریاضیه دره .
 تفسیر
 (بیروح الصنم) کونکی کافه اعصای تام اوله بیی انسا
 صورتنده تشکل ایلدن برینلک اسیدر . حکیم عرض
 (واد انظاک) تذکره سندده (بیروح) لفظینک (ذوق
 ریح) یعنی ریح صاصی مناسنه کله سرانیه اولد
 یازیش مقصیلی تذکره مذکوره ده و اکثر کتب لغتده م
 بالخاصه ترجمیه قانوس و بیوهان قاطعه کورر اولور .
 و (بیروح) لک - سرانیه و ذریرح مناسنه اولماسی مجزوه مناسبتی
 اولناه شایان تأملدر .
 و (لاروین) لک بویوتلاریسی و بویکی و عقیده سی عینیه له
 کونور

تحدثت کوی شعیب را له افاده ایتدکم برکوه اثر ذهور
اولا یوب قصد بدس . بوللا ده سببی نباحت و خطبه
من یا کز ارباب ادایله اولا یوب عمومی اولاسیدر . چوکه
بعض فلاسفه ایله طیبیر و ما دیلر و برلرک شایع و
عقلداری (علم و اراوه صاحبی فاعل مختار ، واجب
الوحدین) برضایق قدیرک وجودینه قابل اولاد قلدند
اولرک شعیب لرینی قیلا غنله تأئین و تأنله ای اجاب
مصلحتدر . بوند . دینی یخود و رده یوقدن : زیرا
بنم اعتقاد بیزده هر سنگونا ایچون برنگون و هر مکتب
ایچون بر شغورث اولامین محالدر . هیچ برشی کدی
گنوبنی تکون و ایجاد و احداث ایدمه . چوکه انانی
کینوت و وجود و حدوث) ندکمدی موزوقدر
هم تکون و احداث ایدمه . بنا علیه بنم (تکون)
شعیب بیزده (تکون) و (تحدثت) شعیب بیزده (حدثت)
لن ذکر می موجود اولمشله شعیب را بنم معتقد اترقی ناقص
در

دکلامه .
شوده اصل لسان عندده معلومدر که (تکون و
تحدثت) (تکون و احداث) شایرینک مطاوعری در
(کونته و تکون ، احداثته و تحدثت) دیتیر . بونده
یا کز لغت و کلامک ظاهریله مصاحبه می تنفر و
تحدثت و قایه ایله تأیید قلوب قصد ایدیلندره .
پورایه فکر سرد ایدیلان مباحث و مناظر ایدیلان
ایدر که مقاله مزک اولنده عرض ایتدکم (مجموعه کامل)
قانونی و (دارین) نظریه سنی بر و قبول خصوصند
مشغولله مادی و طبیعیک بلاتامل بر و قبولی شایان
اعتبار دکلامه . هر ایکی طرفده عصبیه منلوب اوله رق
سلبی ایدیلندره اعتدالیته مشرک بلکه بالصدق ندقیندن
اعراضله سرد ایدیلر بر خصوصند ، قبول ایدیلر قبول
مخصوصند . بلا بر دیه اصل را بشکر بلکه ده حال اولمشلال

صوم کتب نیزه و شرایع الهیه [سوزدیز تحریب و تشبیر دن
معرون اولار ستمده در] خصوصاً آرزوی آندن بری محض
طبیعی دلائل عقلیه و نقلیه ایه ثابت و شریعت محرم اهل
انصاف اولد تخت و تصدیقند بولونان (قرآن) و شریعت اسلام
سیده مخالف عقل و حکمت کورولن احکام و مسائل دند فائده
عقل و حکمت مخالف اولد یئتدن اولکل، بحقیق نقصان بیضامه
وقتی حقیق تحقیق کماصل سبب له سور شمردن نشانیات اولدن
برخیلیله یا خود تصعب مذهبی الحیا آتیه العزیز سور
تفسیر قریا خود بعضی هوائی شرب و خفیف کیمسه اولک
هوا و هوسات نفسانیته و شهوات حیوانیه لری، مقتضای
احوال و اعمال و انحال مذمومه ای اجزاده و قیود شرعیه اول
قورق اولوب سربست یا شایق ایچون ایجاد ایدیلدی بر اقتضای
ایشته، بویوز دندلر که سترعیب ایچون همان (دین)
مانع ترقی دین) قضیه مجروحده سی بر حکمت باله ایچین کوب
ایرینه به سوزد لیسر. نه در علم، و دیشور له یوزکه بو سوزی

برایه چه و دام اید و ب کیده جملدر. عجیبا هر کجی افاضه
دوشور یوزلری که بو بو خور و عناد لری ایله یاید قاری شی کندی
مذهب و سنسکلرینه نصرت و خدمت دکل بحقیق اها نشته
منصف و انزاسنه سبب اولدند بر؛ بر حال اعتراف ایچون
دیگدر .
ایشته هر کجا بنیاد طریقه دیورم که؛ اولد بشر علی ایچ
بیلمیدر که دین اسلام اولد عمده سنن و قانون لری
اولان (قرآن) و اولک آمل اولدی شریعت لری
اسلامیه ده (اعمال عبودیت مستثنا) اولن اولوز عقل
و حکمته مخالف بر حکم بو قدر . یا کدر وجه تطبیقی بیلرک
ایچون تحری و تجمیع لازمدیر. همان صرف ظاهره بنیاد نقلی
سوزد سوله ملک بر عالم بشریه یا قیشار .
ثانیاً بشکر کیچینلر دین مادیون طرفدن هر سوله سوز
صرف تقلیداً اتباعه بلا تحقیق ایچر عصر لک نامنه
اولرک مذهبی ترویج ایچکه حالشالره بیلمیدر که که

بلكه منهدمه ترقوي آمر و مطربق ترقق به سانق و شوقدر .
 برك عكسنى او عايد نلره صورار زك ده ين اسلام و شريت
 اسلاميه لك هاكنى ككن ، هاكنى شيد . ترقق ي تىخ ايد بيزور
 بوكا جزاب يوق .
 اگر اعداي برعله و احكام قرآنيه و مسائل شريعيه به ذوق
 و اطلاع مستند ايسه همچون بربما نلري قيبين و مقصوحه
 ايتيه بوزلار ، ايسه رز و انظار ايد زك بومناخ و مسنلري
 بزور بود و احكام سويله سبيلر بوقسه ياككر بر اعدا و جزبه
 محجوز ، و احكام شرعيه به عدم ذوق و اطلاع مطربي اعترافدن
 باشكته بر شينه عمل ايديله من ، ياخوزه بر مقصد مخصوص ايديله
 سويله نيوز .
 اگر بوباد ، دينك تحريم ايتدىكى شيلر مانع ترقق عدايد ايتير
 بك واهي بر اعدا . دينك تحريم ايتدىكى شيلردن نه واركه
 بزورن عمل مستعد نه و مشرتبه آلك سنى چارلر بون دو مشرتبه بوزلر .
 دين اسلام هر نه تىخ و تحريم ايتيش ايسه بكون هر مست

اولاكم سويله منق و نه و مستويله منق و نه همچون سويله منق
 و (يون) دن مرادى هاكنى ديندر .
 ذره قدر انصاف اولاق كيمسه بيلور و اعتراف ايتير كه بوقف
 سويله منق كندى ديتلم بر مطام رحبان و احبارك تشييد ايتير
 و علا و ايله نماشا و كيش و قد سنيت و نزاهت و علويت
 اصليه مسندن كلياً شاعدا ايتيش اولاق نصرانيت و بود سنيت
 حاضره لك احقر ايتدىكى خرافات باطله لك قضيقتدن
 اوصا منق بر بوزلك ، و سويله دنكى عمل ده او و جلال ايد
 برى ، و بويله سويله به منك عايق ده رحابين و ايتبارك
 منقمت دنيوز به ايتيه صافظه همچون هر شينه فضولي مدعا
 خله لرى ، (يون) دن مرادى ده عرض ايتدىكم بوقضرايت
 و بوزلريت حاضره دورا ، بوضور ايد بون ده ديورم و جهله
 ناسى ده اشها و ايد بوزوم كه (يون مانع ترقق در) ، لكون
 اليوم على اصل محفوظ و موجود اولاق (يون بون محمد ص)
 ككل ، اوت دين سيني محمدى اصلا و قطعا مانع ترقق و كل
 سنى .

اولسون آخرك حشرته نهرين نوه ده مباحدر .
شوركو را تك نسنه ممالك واخرام متد كه دن هانگينه
جالينسليايور . انصاف .
قاليربر مشروعات وينيه دن (عادات قبيحه و اخلاق زليه و
فخريات كه مسلكك وقار وسيتيقي وعصمت وعنفوت
وحزرت وصغوفيت عرق ونسبي اخلاق وانشارك الك
بويك سبب موجب در كم بويك باس تقصسان ايديور .
الزواني اذ بانس يوقسه هر ملكده نيجون بر مباحطه اخلاق
نكلايق بايليرور ؛ بولا عدم كتابه سي كور واركيدون
وكلي كه شوركو نرده جهزه ده بين اللال سلهارد ب وسياشترتلك
قرننه سي عتدا اولونوب بوزن ملنكر مازنده نخصلا موت
ايديور .
ويلك كه دنك نهي اله تخريم ونسخ ايديكي شيلرك نسخ
وتخريم عين حكمت ايستى والزم ايستى ؛ تخنق ايديور كه بو
نهن ونسخ مانع ترقى دكلا ايستى .

55
هرگورت كالان اصحاك و امثالها ايك نسنه جالينسليور و اول
خصر صده قانوزنر وضع ايدي بيرون و ملنكر نيك علامه و ادبان
عقلاسي عتدا احوام ناسي اولونون تخنق را نيجون دورار دورار
وسايطه مراجعت ايدي بيورلر . و بويوله جمعيتار تشكيل
ايدي بيورلر و بويوقه فداكارانقرا اختيار ايدي بيورلر .
اريقا ك سر بريت بر ملكت اولونون حالده نسخ سكران نيجون
ناصل جالينسليور جمله تك ملوي . حرم اولان قارو
هانك مگورت بگه نيورده ملكته ده اذ سر بريت بر ايديور .
(بونا كه مزاجه جيلقدر و خلقا افلاسه و دوشون برسني
مد هسه در هانكي ملت بونا سلسله ايدي بيور . سرقت
هانكي ملت و ملكده . نسخ دكلا . اختلا زنه و مباحدر .
ظلم و غضب و غارتق هانكي دولت نسنه چالينسليور . زنا
و لواط هانكي قوم عتدنده . مدد و هدر . بييريق ستمدار
شئي نسنه هانكي مگورت جائز كور بيور . ترهمله هلكه مرض
و ناموس نزه ده تخموز ايدي بيور . هر نه جهته اولورسه
تخموز .

قاله رديك امره، وينتهي امره بغيره، امانت، استقامت
 عدالت، صدق، عهده، وفا، كركه كند يلك كركه آخر كرك
 مال وحقوق ميان، اقتصاد وگلب و تجارت اجورنا
 برادر ستر و بركه عبرت ارمنده سياحه توسع شير
 وصدقا اخوت، امر ناهمه و تساند و تقاؤن، كد كره
 قارش حسي سامله و حسي ساميرت، رخم و شفقت
 سخيا، كرم، انفاق حمزه و غلر، طارقي و ترازو و كوزو
 طوق، هر شيدو رفق و ملايمت، اولالرا اولان كورته
 اطاعت و انقياد، ملت و ملكك، دشمنه قارش جهاد و
 مهات طوازم حريمه عدلك و اعصار و ادعاريه اعتمار
 صافله حدود ملك و صورت حربه تساند و نبات و
 نبات و تلم استعمال سلاح و خوشنصت عسكرو و
 بي تحصيل و علوم و فو نه رنيت و تحصيل علم مخصوصه
 هر كونه شكلا قراحتام و ادبيله، اختيار كلفت سفر و سيا
 و ملك افراد محترمه سنه و والدينه حرمت و صلته رحم

وحب وطن و محرم عباد الله و ضم و شمتك، الاصل الحسين
 هر فرد بشره ابيك ايملك و سا نرسان امور و حاسن عاؤن
 و اخلاق عالیه که بوزاره انصاف ايده بريت مطلقا مادي
 و معنوي مراتب سعادت و رفاه سلاسلك لزوم اعلاسنه
 واصل اوله جفني سلسله، هاگي بقدر اولورسه اولسون
 بالاقدره تسليم ايدير که بنادر مانع ترقق و كل بالکس
 سابق و تروج ترقق و مثالي و مادي و معنوي جميع بشرتي
 سلاسلت و سعادت مني كامل مشبه در .
 شجده كي قالدي، ادره ويندن عبادات قسمي که بوزار ليش
 و واجبات اعمال خود بندر (طهارت، اذوح، نماز،
 عهده، بركه حج، زکات - که انشیا مانده ترقده برين خذالته
 وير ملك در - و توحيد) دن عبارته در . بوزار دن
 هاگي مني مانع ترقق اوله بيلر با قلم آريام
 (طهارت) مي بوي، چونکه طهارتي بكون علم طب و معنطالصه
 علماسي الك صورتك شجده لکري به بنه، اختيار ايدير که قانرا يده

مطلوبه به هرصفت خلق ایچون بیلده برآی تطبیلی اولام خیال
تدن عد ایچون بیلده برده مانع ترقی کلک و تکلمه برده آتدندن
برقی صبح برین بوقد که اونده بو عیادت اولما سببنا حق
مجبور سینده بیله واردر .
(مناز) می یوق چو کله بو عیادت ده کرک خلقی کرکله
قصردق اعتبار بر شیه مانع تشکیل ایچون بلنا صه طرک
وظائفی مستلزم بر اهل سعی و عمله ولور بوردت قیلده استراحت
ذهنی موجب اولمله حیيات و صحته ناضدور . و حرکت
و اوضاع معلومه سیاده عینیه زینیه شیه هر برده بایلاکی
صوتک زمانلرده التزام ایلی حرکت کی عطلات اعضا و
قزایی مانع اولمله باشقه جه بر نالده سعی اولدیغی اولملار
ایلیله منطفق ایدرم .
اولمله اجرا سینده بر عسرت ده بوقدور . کرکوند .
بیش دفعه آیدست . آلوب شار قیلده برکجه کلک و کلک
گوردور بوسه دور و تکلمه زورما برکونه معدت واضح

برقون جه بملک حیات و صحت و سعادتی ایچون ریشلی و دیشس
کافه اجرام ایچون قزین عین اولون اوزره شیت ایچون .
(اروج) می یوق . چونکه بونکه ده خزاندی سفیف اولان
اهل علم و فن طرفندن انکار اولور نامور ، مادی ، سنوی جهی
فانده لرندن بامنت قدم و حدیث آثار باریش . برده بو عیادت
بیلده برآی یا کتر غیر درده غزویه قدر بریندن ایچنده اکل
و شرب و حظوظ کلمات نفسانیه دن اسالک ایتکلر . چونکه
(پرفانی ، مریض ، حامل و سدد امیزون فانده) ستنما
اطلق اوزره طاقت و استقامتی اولان افرادنه قزین
عیندر . بونده یا کتر ما کونک برآی ایچون بونکدن برکت
ولر سه ده زحمت بر ، فانده ستنده اولور بونکدن مستقر
اولان ، بر قاج فانده ایچون بر زحمتی اختیار ایتکلر ؛ بو ده
بیلده برآی و کونده بر قاج سامت اطلق و شیع اسلایده شلر .
طلعی مستدل برینتی سببیله مانع اوقوله چی بر عیادت
کلامه بالفرض والتشویر برکونه تطبیلی بیله موجب اولسه

25

امداد نجه برآید سله بشی وقت ساز خلیطور ، هر گد سده
ایمان بیسان کلین ده (آید سسکه کیلین بو طویلیخ ایتلک)
سنخی رفع ایتلندر [3] ،
الرایشه کوجه مانخ اولورده بئورسه بوده وارید دکلدر
(1) شیخ اوقات اور تابه سوره کورسه پیکو ایخ ایتلاری بوسره شیخ
سره سله ایچره عیبا کیمره صعبیت دوردر هرگون شوره اوره بولانه کور بولانه
واشالور خدر قیوره قارنشا ایونا بیخوره و لایا طویله استایلیم بئورده اوله
ایمان وقت ایدر ، و جه بئورن ناسل و شکیبوسم دینه و شریزه بیلاروم
قالی قایم اصباب اولورید اولدنه ، ق برطالم کسلاریه شهیره حرات ایدر
دجو کور استسکاور مسولین قانن دشته بیله قانلان وادمان تالیله
بوش کورن فاصتله جیشقه به خدر تپینه ن بئورده ن بولور خدر ایتلر
صغیر خمال و سمان بکلله قریان ، و عرس و شعیق آرادن شایخ اولد خلیطور
لاک صغیر کلکی ایچون کلک و صوره کور ایم اولورن و قورن و ساروق و بیخ
تخلیق برانه برآید س- سور جیبلک قریلیق کجه اصباب و کور بولانه ایتلله
ایبار کجه بوسره بئو ایدر جه ، غریب شیخ ، ایتل ، سنه

27

زیرا اوقات صلوات اینک کوج وفق دکلدر ، ازیرا صباح نماز
وقت آسوره کیور ، اوله نمازی نصف بار تعطیله ، ایتلدی
نمازی ایشام تعطیلن تصادف ایدر ، ایشام و ایتلره وقت
آسوره کیور بوسوره کله بولنه ایشام بکونه مانخ تصوره دکلدر ،
بوجهله قیوره سوره شله برابر اولورن اولدای به بوردی بولورده
دکلدر ، و سطلی اولورق برکعت نماز بوردیته ده قلیطور ایتل
خسته سنخی ورا ایتله بار کور بولورده نصف ساعتی ایچن ایشام
ایدر زاتوره کله ، کورمی و سرت ساعت اولان بکون برکعت کورده
کجه اوج بیچ ساعت سیم ، و عمل ، اکل و شرب ، استراحت کور
اموره بئوریه ورازم بئوریه مزه قالدور ، وجود و وحدانیت
حقه ایمان ایتلن براسانک شو کورمی و سرت ساعتی کورم
اوج بوجوشی کندینه بیخشی ایله یا کور اولورده قیته سونف
ذات اقدسه عبادت و شکر بختن مخصوص ایله ایتل ایدون
خالق وراز شه قارشی اولور و قیته خدر برزان قلیلک ایتل
و شکر بختن (صغیر جوق کورده سه بک بوبوک برنا کور لاک

الزمن و برصفت اجتماعیه ایجاد و وجود و تکامل جزئیاتی
تدریجاً لازم و واجب اولدنی و ابدی و ایزم مدنی ملذک
ممالک مدنی و ده تشکیل اینک لای جمعیات خیره و اور
خصوصاً اختیار اینک لای بزرگ فنا کلامت و کلامتله
نابند، باشقه دلیل ایست، بز .
(و حدایت حقه ایمانله توصیف) می یوق، زیرا بر عصر
علم و ترقی و اده هر ما قل اوزون اوزون اوله عقیده الهی استلاله
محتاج اولقسن قبول ایدر که هیچ بزکونه نفع ضرر
ملحوظ اطالیان مخلوقات و جهاد استدان محضت و وضع
اصاصی آله امتحان ایدر اوله ارباب متفرقه و مستنده ده و غیر
ذائق جهل و حماقت اتمج و مستکر هیدر . حتی هیچ بزیناه
تجدیدی بیان بعضی حکما و فلاسفه بیله توصیف بار اده
مستند در
بویا به قدر صد مختار حیدر . اثناب اولدنیسه ده عرض
و بیانا ایدر یلین سابع و مسال اولچون (دین اسلام) لک

اولا زمی .
(حج) می یوق ، بوعبادت و ده قدرت و استخفاف
اولان بر یوقی اوزونین یا لکز عزمده بزکراهی واجب و بز
مختصده ، لکه که اولایان مادی ، معنوی ، مجرد فرق فریاد
بولونان بر وظیفه عهدیدر . بوده ، منادجه بلکه وجهه و
تقدیر فقط اگر حقیقه در شریک و شریک انا را بدیلرسه ،
(زکات) می یوق . زیرا بر عبادت ده حج کی عبادت مکانه
اولسله بونکله یا لکز اغنیای تکلف و فزای امت مستغنی اولور
بوزیناه زکات ده سعی و عمل سالی برده بده در . چونکه
سعی و عمل و کسب کاره مستغنی اولور بده سرمایه بوله بیان
فقر ایچون سرمایه اوله رفیق و چه نورث ثروت اولورده
مملکتده و ملت آراستنده ، شریک و شریک اولور ، بناء علمی
خیر سولق یا لکسب کمال ، اولدیر جمیع و دیلیک
پلک آز قائلر و داهای بزرگی بر شین خزانده و مستلک اولور که
بیان و ایضا حکم عبادت یوقدر . و بوزینک امری و بوجوب
تک
بوی

خلاص اولوق مقصد په بنيدار . يو قصه خويج و تنوع
نيجه سنده تين ايدي گيگندي دكلار . بوده ملا و شالك
آخي جي كورمه سين ديكوزين قايا ماسي قيلند ندر
نهديلم جناب مني جمله مره عقل و

انصاف احسان اليه يمين
استغفره الفقير الى الله الملك الشاكر يوسف
نارهر بن الشيخ المولف الاستاذ محمد اليق
افندي الشهير بحصري زاده مشتاق الله
طبول حياتو واكرمه بالمره السعادة
من مسوده نه بخطه في شهر شهرين
السنه الرابعه والاربعين بعد
لحمه و الع العرين

مانع زفة دكلر ، موجب وسابق و مروج شرح اولدين
ابيات ايجين اختيارا بدليله . فقط ناست ايديلكه اينا
موزه عشقه مسويله نيله ن برسوز احكام اسلامي
بلاندين صرف تقليد اوله وقت نيله نيلبور و اصلار ايد
بيير و براز عفت اولان خطبه عصره بله و ترك
و تخد و يوزلك و افلا زوره عذا ايد بور .
ايسته انشا لك اصلي ما يوند ، كامل ايله انشا لك
اولشدر ، ديكه فصيحه سي و بوجوروك و كويچ نظري
مقاله قبول و بلا نامل بقصد يقه تزوجنه سي و كوشش
گويته اطلالت و انشا دايه عبادت ايلمله مستحق
خلاق علم و صانع حكم و باره مدبر و مراد قد بيله
قبول ايته نيوب انكار له شراييك ده اصلي ايلديني
انشا حرا نه كند عي هر دور لو كاليف شرعيه و اجبايه
انشا نه دن آزاده قلمج و ارتكابي ايوه كجه مرزامل و رضا
مجدد و ولا في خلفك بياخذ و دشمنانده ده بوسيله
مؤيد

